

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНІ**

ДАНИЛЕНКО ЛЮДМИЛА ІВАНІВНА

УДК 811.162.3'373.7'42

**ЧЕСЬКА ПАРЕМІОЛОГІЯ В ГЕНЕТИЧНОМУ,
ЛІНГВОКОГНІТИВНОМУ І ДИСКУРСИВНОМУ ВИСВІТЛЕННІ**

Спеціальність 10.02.03 – слов'янські мови

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук

Київ – 2019

Дисертацією є монографія.

Працю виконано на кафедрі слов'янської філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант: академік НАН України,
доктор філологічних наук, професор
Півторак Григорій Петрович,
Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України,
завідувач відділу слов'янських мов

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Баландіна Надія Францівна,
Полтавський національний педагогічний університет
імені В. Г. Короленка, професор кафедри загального
та слов'янського мовознавства,
завідувач кафедри журналістики

доктор філологічних наук, професор
Мокієнко Валерій Михайлович,
Грайфсвальдський університет
імені Ернста Моріца Арндта (Німеччина),
професор Інституту славістики

доктор філологічних наук, професор
Коцюба Зоряна Григорівна,
Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка,
професор кафедри германських мов
і перекладознавства.

Захист відбудеться 17 вересня 2019 року о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.172.01 в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України за адресою: 01001, Київ, вул. Грушевського, 4.

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (01001, Київ, вул. Грушевського, 4) та на офіційному сайті установи (<http://www.inmo.org.ua/svr/anons-zaxistiv.html>).

Автореферат розіслано « » серпня 2019 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
доктор філологічних наук, професор

Т. В. Радзієвська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСЕРТАЦІЇ

У сучасній лінгвістиці поряд з традиційними дослідженнями внутрішньої структури мови активно розвиваються напрями, що виникли на межі з іншими науками та зорієнтовані на виявлення людського чинника. Стосовно мовознавства і фольклористики можна твердити, зважаючи на пареміологію, що вони нерозривно пов'язані: фольклор у перекладі з англ. *folklore* означає «народна мудрість», а народну мудрість, своєю чергою, представляють передусім прислів'я і приказки (або паремії, бо саме вони становлять левову частку всього паремійного фонду національної мови). Однак тривалий час паремії вивчалися в межах фольклору і методами фольклористичних досліджень. У поле зору теоретико-функціональної лінгвістики вони потрапили не так давно – наприкінці ХХ ст. Імпульсом до цього послужувала зміна наукової парадигми або стилю мислення в лінгвістиці. Відродження ідей В. фон Гумбольдта, що ґрунтуються на антропологічному і динамічному підходах до мови («людина думає й живе тільки в мові»), зорієтували дослідників на вивчення мови в тісному зв'язку з культурою, думкою і способом її вираження мовними засобами. Новітня лінгвістика одержала соціальне замовлення на інтегровані теорії – соціолінгвістику, психолінгвістику, лінгвокраїнознавство, етнолінгвістику, лінгвокультурологію, когнітивну лінгвістику, комунікативну лінгвістику тощо, для яких науково-теоретичне підґрунтя створили вітчизняні й зарубіжні мовознавці.

Концептуальні основи етнолінгвістичних студій на слов'янському науковому терені заклали М. І. Толстой, С. М. Толстая, Є. Бартмінський, В. В. Іванов, В. М. Топоров, Т. В. Цив'ян, О. Л. Березович та ін. Об'єктом етнолінгвістичних і лінгвокультурологічних досліджень часто ставала фразеологія, оскільки істотно виявляла універсальні й національно-культурні особливості семантики, специфіку світобачення, категоризації та інтерпретації світу (праці Л. Г. Скрипник, Б. М. Ажнюка, С. С. Єрмоленка, В. І. Кононенка, Н. В. Слухай, О. С. Снитко, О. П. Левченко, М. В. Жуйкової, Ж. В. Колоїз, В. М. Телії, М. Л. Ковшової, В. А. Маслової). Вагомий внесок у розвиток типологічної й історико-етимологічної фразеології зробили В. М. Мокієнко, В. Д. Ужченко, Х. Вальтер, Л. Степанова, А. М. Архангельська, Л. Б. Савенкова, В. І. Коваль, В. Хлебда, Ж. Фінк, Е. Кржишнік, Й. Млацек, М. Добрикова та ін. Для становлення засад концептуального аналізу мови, когнітивної семантики велике значення мали, зокрема, праці Н. Д. Арутюнової, Ю. С. Степанова, Т. М. Ніколаєвої, Т. В. Радзівської, Т. О. Черниш, М. Ф. Алефіренка, О. О. Селіванової. Інтегральну лінгвістику з когнітивно-комунікативним вектором розробляли Дж. Остін, Л. С. Виготський, О. О. Леонт'єв, О. В. Падучева, Р. М. Фрумкіна, Ф. С. Бацевич та ін. Попри те, що в річищі новітніх лінгвістичних дисциплін висвітлено чимало актуальних проблем, узагальненого, всебічного дослідження потребує чеська пареміологія.

У східнослов'янській славистиці перша хвиля зацікавлення питаннями структурної пареміології пов'язана з працями Г. Л. Перм'якова. Основою для поглиблення студій зі структурної пареміології послужили розвідки інших авторів, зокрема А. Дандиса, Ю. Левіна, А. Крикманна, З. Каньо.

Чимало глибоких досліджень лінгвістичної природи паремій присвячено в останні десятиліття. В українському мовознавстві одними з перших праць з етнолінгвістики та лінгвокультурології із залученням паремійного матеріалу стали студії В. В. Жайворонка. Ґрунтовний аналіз функцій і значень чеських прагматичних кліше в комунікативному контексті містить монографія Н. Ф. Баландіної. Універсальну та національну рефлексію побутової свідомості в різномовному (слов'янському, германському та романському) проverbs'яльному просторі докладно описано у працях З. Г. Коцюби. Паремії в народно-календарній моделі світу досліджено в монографії С. С. Єрмоленка, крилаті вислови – сфера наукового опрацювання Л. П. Дядечко. Етнічні особливості мовних картин світу в чотирьох різноструктурних мовах (українській, російській, англійській та китайській) вивчала І. О. Голубовська.

Чеське мовознавство має вагомі здобутки в галузі прикладної пареміології. Історія розбудови національного фонду чеських паремій веде свій відлік від XIV–XV ст. Класика національної пареміології представлена збірками С. Флашки, М. Червенки та Я. Благослава, Я. А. Коменського, Й. Добровського, Фр. Л. Челаковського, В. Флайшганса, Я. Заоралека, Д. Бітнерової та Ф. Шиндлера. Непересічне значення для пареміологічної науки має фундаментальний словник Фр. Л. Челаковського «*Mudrosloví národu slovanského ve příslovích*», в якому зібрано зразки паремій усіх слов'янських народів станом на середину XIX ст. Теоретичним питанням чеської пареміології увага приділялася спорадично. До окремих аспектів у статтях зверталися чеські дослідники Я. Мукаржовський, М. Чехова, Я. Бахманнова, Ф. Чермак, Ф. Шиндлер. Однак цілісного комплексного дослідження чеської пареміології від початків до сучасності немає. Це відзначав і провідний чеський фразеолог Ф. Чермак: «Образним висловам, що виражають завершену думку у формі замкнених усталених речень, в минулому жодна увага не приділялася».

Суть наукової проблеми полягає в потребі вивчення паремій чеської мови в діахронії та синхронії з погляду їх джерел, лінгвокогнітивної характеристики і дискурсивної практики. Ми прагнули довести думку про те, що «вертикальні» і «горизонтальні» зв'язки паремій постають механізмом поєднання їхнього плану змісту і плану вираження та є складником етнічної мовно-культурної картини світу, створеної за посередництвом багатьох культур і мов.

Говорячи про зміну пріоритетів у лінгвістиці новітніх часів, дослідники нерідко по-новому коментують відомий вислів Ф. де Соссюра про мову й мовлення. Так, «... мова справді існує в собі, але не для себе. Значення завжди є значенням для кого-небудь» (Т. М. Ніколаєва). Це твердження щонайкраще характеризує паремії: вони створюються мовною спільнотою не як самоціль, а для себе і з певною метою.

Таким чином, **актуальність дослідження** пов'язана з новим поглядом на паремії чеської мови як одиниці мовно-культурної свідомості та активні одиниці комунікації. Антропологічна та комунікативно-прагматична спрямованість сучасної лінгвістики дає змогу по-новому висвітлити зміст і суть пареміології як сукупності засобів осмислення, накопичення, збереження і трансляції культурно-історичного досвіду, регуляторів «комунікативної поведінки» людини. Це сприятиме глибшому за змістом розкриттю класичних для мовознавства проблем взаємозв'язку і взаємовпливів мови, культури, мислення, загалом природи стосунків між мовою й дійсністю.

Зв'язок праці з науковими планами, програмами, темами. Дисертацію виконано згідно з науковою темою кафедри слов'янської філології № 16КП 044-22 «Славістичні студії в глобалізованому світі» та комплексною науково-дослідницькою темою Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка № 11БФ044-01 «Мови та літератури народів світу: взаємодія і самобутність», затвердженою Міністерством освіти і науки України.

Мета дисертації полягає в дослідженні чеської пареміології в генетичному, лінгвокогнітивному і дискурсивному висвітленні та передбачає з'ясування ключових питань, пов'язаних із зовнішніми та внутрішніми чинниками: 1) Де паремії виникли? 2) Яка їх суть і в чому вона полягає? 3) Як виявляються прагмалінгвістичні особливості їхнього існування? Комплекс цих питань об'єднує чеську пареміологію в цілісну дослідницьку парадигму.

Для реалізації поставленої мети визначено такі **завдання**:

- висвітлити роль лінгвістичних учень XIX – початку XXI ст., що акумулювали теорії взаємозв'язку мови, культури, мислення в пошуках їх цілісності;
- визначити особливості становлення лінгвокогнітивного й лінгвопрагматичного напрямів у чеській лінгвістиці;
- установити основні етапи вивчення та лексикографічного опису паремійних одиниць чеської мови і на цій основі визначити закономірності формування термінологічної системи чеської пареміології;
- осмислити термінологічний статус паремії в сучасному мовознавстві, обґрунтувати критерії доцільності виділення пареміології в окрему лінгвістичну дисципліну;
- з'ясувати вплив історико-культурних джерел на паремійний фонд чеської мови;
- розкрити зміст поняття *культурний концепт* у контексті праці, дослідити сукупність смислів, які визначають структуру етичних концептів *добро* і *зло*, *толерантність*, естетичного *краса*, концепту *час*, гендерних концептів *чоловік* і *жінка*, залучивши етимологічну інформацію, результати психологічних, соціолінгвістичних досліджень;
- з'ясувати причину феномену відтворюваності паремій у мовленні;

- виявити й описати способи структурно-семантичної актуалізації паремій як засобів експлікації комунікативних намірів мовців у дискурсивних практиках;

- шляхом соціолінгвістичного експерименту визначити сучасний паремійний мінімум чеської мови та його якісні характеристики;

- окреслити перспективи подальших студій.

Об'єктом дослідження є паремійні одиниці чеської мови з погляду їх культурно-генетичних, лінгвокогнітивних і дискурсивних характеристик.

Предмет дослідження – джерела чеської пареміології, базові культурні концепти, що становлять фрагмент чеської мовної картини світу, комунікативно-прагматичні ознаки чеських паремій в писемному та усному дискурсах, структура паремійного мінімуму як результат мовного розвитку паремійного корпусу чеської мови.

Матеріалом для дослідження послуговували понад 15 тис. одиниць чеських паремій, відібраних із хронік і словників XIV–XX ст. М. Червенки та Я. Благослава, Я. А. Коменського, Й. Добровського, Й. Гебауера, Й. Юнгманна, Фр. Л. Челаковського, Фр. Котта, В. Флайшганса, Д. Бітнерової, Ф. Шиндлера. Крім того, було використано базу даних Чеського національного корпусу, етимологічні, тлумачні, синонімічні, енциклопедичні словники і тезауруси, пареміологію латині, німецької та інших західноєвропейських і слов'янських мов.

Методологічну основу дисертації становлять теоретико-узагальнювальні положення, які у своїх працях сформулювали В. фон Гумбольдт, О. О. Потєбня, Е. Сепір та Б. Уорф, Л. Вайсгербер, Тен ван Дейк, О. С. Мельничук, В. М. Русанівський і концептуально розвинули А. Вежбицька, Н. Д. Арутюнова, Є. Бартмінський, Ю. М. Караулов, О. С. Кубрякова, В. З. Дем'янков, Дж. Лакофф, М. Джонсон, В. М. Мокієнко, С. Чмейркова, І. Ванькова, М. Гіршова, І. Небеська, Й. Покорний та ін.

Важливий принцип дослідження полягає в тому, що синхронія не протиставлена діахронії: опис структури відносин між паремійними одиницями як елементами системи мови водночас є етапом реконструкції її історичного стану, умов і певних форм існування в минулому.

Відповідно до мети й поставлених завдань у дослідженні використано **методи: відносної хронології** (для встановлення послідовності, періодизації, культурно-історичних чинників формування паремійного фонду чеської мови), **порівняльно-історичний** із застосуванням прийомів *етимологічного аналізу* (для реконструкції семантики термінів пареміологічної науки, історико-етимологічної семантизації паремій), **зіставно-типологічний** (для системного порівняння слов'янської паремійної термінології), **аналіз словникових дефініцій** (з метою виявлення семантичного наповнення імен концептів та розгортання їхніх ознак у плані змісту паремійних одиниць), **концептуальний аналіз** (для розкриття семантичної природи когнітивно орієнтованих базових культурних концептів, визначення їхньої ролі як накопичувачів культурно значущих

смислів, логіко-філософських та утилітарних поглядів), *функціональний метод із застосуванням методики контекстуально-семантичного і трансформаційного аналізу* паремій (для вмотивування авторських мовленнєвих інтенцій і ролі паремій в соціокультурному контексті), метод *дискурс-аналізу* (для виявлення соціальних, культурних, психічних чинників, які детермінують прагматичний характер комунікації), використано також *методику соціолінгвістичного експерименту* (для встановлення якісного складу паремійного мінімуму та визначення комунікативної паремійної компетенції носіїв сучасної чеської мови), *прийоми кількісних підрахунків*. Чеську пареміологію досліджено за допомогою *комплексного лінгвістичного опису* на засадах *антропологічного методу*, який дав змогу створити узагальнений фрагмент мовної картини світу чеського народу.

Наукова новизна одержаних результатів визначається розв'язанням актуальної наукової проблеми – інтегрованого, системного дослідження чеської пареміології в поєднанні культурно-історичного, загальнофілософського, лінгвокогнітивного, функціонально-комунікативного аспектів, які дотепер не узагальнено. У дисертації *вперше*:

- на основі аналізу пареміологічних і лексикографічних джерел XIV–XIX ст. *встановлено* хронологічні межі еволюції паремійного корпусу чеської мови, *запропоновано* його періодизацію;
- *простежено* формування термінологічної системи чеської пареміології у східнослов'янському компаративному контексті;
- *віднайдено* паремійний матеріал, опублікований Й. Добровським 1806 р. у виданні «Slavin», *розкрито* його значення для чеської пареміології;
- *паспортизовано* пареміологію чеської мови біблійного походження, *виділено* за ознакою інваріантності/ варіантності змісту три типи паремійних висловів, релевантних для параметрів освоєння античної спадщини;
- *досліджено* вплив німецької та української пареміології на чеську;
- *виявлено* витоки українських прислів'їв і приказок у чеському паремійному корпусі середини XIX ст., *уточнено* друковані лексикографічні й літературні першоджерела окремих одиниць;
- *розроблено* методику реконструювання культурних концептів *добро і зло, толерантність, краса, час, чоловік і жінка*, що генерують етичні, естетичні, морально-духовні, утилітарні смисли на паремійному рівні чеської мови;
- *визначено* сучасний паремійний мінімум, тісно пов'язаний із показником частотності, що опосередковано дає інформацію про соціальні чинники їхнього використання.

У дисертації *набули подальшого розвитку*:

- загальнотеоретичні питання фразеології та пареміології;
- теоретичні концепції, пов'язані з дослідженням пареміології крізь призму когнітивного підходу до мови і дискурсу, зокрема, співвідношення семантичних і прагматичних чинників паремій.

Теоретичне значення дисертаційного дослідження полягає в осмисленні онтологічної та епістемологічної сутності паремійних одиниць, обґрунтуванні природи паремій як складних знаків мовного й мовленнєвого рівнів, мисленнєвих процесів, на зміст яких впливають зовнішні й внутрішні чинники, накопичені людиною знання. Опрацьована методика дослідження прислів'їв і приказок поглиблює теоретичні концепції щодо статусу паремій як мікротекстів культури та явищ вербальної поведінки людей у дискурсивних практиках, розвиває засади аксіологічної пареміології. Вона може бути екстрапольована на паремійні корпуси інших мов з метою виявлення в них мовно-концептуальних універсальних і національних рис, отримані результати можуть також слугувати підґрунтям для подальших типологічних узагальнень. Розглянуті та проаналізовані проблеми сприяють поглибленню досліджень ролі мовної особистості в комунікації, комунікативних цінностей паремій в сукупності прагматичних, ситуаційних, соціальних складників, динамічних інтенцій у мовленнєвій діяльності, теорії мовно-культурних кодів. Праця може становити інтерес для дослідження проблем в галузі лінгвокультурології, соціолінгвістики, функціональної стилістики.

Практична цінність дисертації полягає в можливості застосування її основних положень і результатів у лінгводидактиці. За матеріалами дослідження видано посібник чеською мовою для студентів-богемістів «Kulturní paměť slova. Příručka české lingvokulturologie» (2017), який використовується в університетах при викладанні нормативних дисциплін і спецкурсів «Лінгвокультурологія», «Порівняльна фразеологія слов'янських мов», «Лінгвокраїнознавство», «Когнітивна лінгвістика». Зібраний фактичний матеріал не лише чеської, але й української мови буде корисним при укладанні лексикографічних праць «Пареміологія чеської мови біблійного походження», «Чесько-український лінгвокультурологічний словник», «Чесько-український словник прислів'їв і приказок». Матеріали і висновки, подані в праці, сприятимуть розв'язанню практичних проблем перекладу тощо.

Особистий внесок здобувача. Усі результати дослідження отримані самостійно, монографія та статті опубліковані без співавторів.

Апробація результатів дисертації. Основні положення й результати було оприлюднено на XIII, XIV, XV, XVI Міжнародних з'їздах славістів (Словенія, Любляна, 2003; Македонія, Охрид, 2008; Білорусь, Мінськ, 2013; Сербія, Белград, 2018), на 38 міжнародних наукових конференціях та інших наукових зібраннях в Україні та за кордоном, зокрема: «Нова фразеологія в новій Європі» (Польща, Щецин, 2002), II-й Оломоуцький симпозіум україністів (Чехія, Оломоуць, 2004), «Фразеологія і мовна картина світу на межі віків» (Польща, Ополе, 2005), XXXV Міжнародна філологічна конференція (Росія, Санкт-Петербург, 2006), «Слов'янська фразеологія і прагматика» (Хорватія, Раб, 2006), «Слов'янські мови і культури» (Росія, Тула, 2007), «Принципи лінгвістичного аналізу у фразеології» (Словаччина, Ружомберок, 2007), «Текст як об'єкт лінгвістичного дослідження і засіб навчання мови» (Полтава, 2007),

«Фразеологія і когнітивістика» (Росія, Белгород, 2008), «Слов'янський ідентитет: спільні коріння і спільне майбутнє – парадигма ХХІ століття» (Київ, 2009), «Слов'янська фразеологія в ХХІ ст.» (Білорусь, Могильов, 2009), наукових читаннях, присвячених пам'яті проф. А. Й. Багмут (Київ, 2009), «Динамічні тенденції у слов'янській фразеології» (Словаччина, Ружомберок, 2010), засіданні лінгвістичного гуртка філософського факультету університету імені Масарика (Чехія, Брно, 2010), ІХ–ХІІ, ХV, ХVІІ Міжнародних славистичних читаннях, присвячених пам'яті академіка Леоніда Булаховського (Київ, 2009–2012, 2015, 2017), науковій конференції професорсько-викладацького складу Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, 2011), «Слов'янознавство ХХІ століття: тенденції інтеграції і диференціації» (Київ, 2011), «У слові – вічність»: до 80-річчя від дня народження акад. В. М. Русанівського (Київ, 2011), «Традиції слов'янської писемності і культури: трансформації в ХХІ столітті» (Київ, 2012), «Фразеологія і мовна гра» (Сімферополь, 2012), «170 років кафедри слов'янської філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка» (Київ, 2012), лекційному курсі «Проблеми граматики, фразеологічної семантики та лінгвокультурології у транслятологічному висвітленні» в межах міжнародної програми «I-FIT. Інтердисциплінарна філологічна інновація транслятологічних модулів на іншомовних кафедрах» (Чехія, Оломоуць, 2013), «Слов'янська фразеологія і мовні контакти» (Німеччина, Трир 2014), «Простір і час у фразеології» (Словенія, Любляна, 2015), «Від початків до сучасності (1955–2015): 60-років богемістики на філологічному факультеті університету м. Будапешт» (Угорщина, Будапешт, 2015), «Слов'янська лексикографія на початку ХХІ ст.» (Чехія, Прага, 2016), Міжнародній науковій конференції, присвяченій 110-річчю від дня народження акад. І. К. Білодіда (Київ, 2016), «Слов'янознавство і нові парадигми та напрями соціогуманітарних досліджень» (Київ, 2017), «Слов'янські мови, літератури і культури в контактах» (Словаччина, Братислава, 2017), «Сто років академічної славистики в Україні: здобутки і перспективи» (Київ, 2018), ІV Міжнародній науково-практичній конференції «Журналістика. Філологія. Медіаосвіта» (Полтава, 2018), Міжнародній науковій конференції «Славистика й україністика: взаємне посилення розвитку» (Київ, 2019).

Публікації. За результатами дослідження опубліковано 53 наукові праці загальним обсягом 59,82 д. а., серед яких монографія «Чеська пареміологія в генетичному, лінгвокогнітивному і дискурсивному висвітленні» (25, 34 д. а.), навчально-методичний посібник «Kulturní paměť slova. Příručka české lingvokulturologie» (13,02 д. а.), 5 розділів у колективних монографіях, 46 наукових статей (21, 46 д. а.), з яких 24 – у наукових фахових виданнях України, 3 статті – у виданнях, зареєстрованих у міжнародних наукометричних базах, 9 статей у закордонних виданнях (Чехія, Словаччина, Польща, Хорватія, Німеччина, Словенія, Росія), 7 статей засвідчують апробацію матеріалів дослідження, 3 статті – додаткові публікації.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів із висновками до кожного з них, загальних висновків, списку використаних джерел та їх умовних скорочень (115 позицій), списку використаної літератури, словників, енциклопедій, фольклорних і літературних джерел (528 позицій), додатка – анкети соціолінгвістичного експерименту, 6 ілюстрацій. Загальний обсяг дисертації становить 440 с., з них основний текст – 367 с., бібліографія – 62 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано вибір і актуальність теми дисертації, її зв'язок з науковими планами і програмами, сформульовано мету й завдання, об'єкт і предмет дослідження, його джерельну базу, наукову новизну, теоретичне і практичне значення, розкрито методи дослідження, подано відомості про апробацію результатів, публікації, структуру й обсяг дисертації.

Перший розділ «Паремії як явище мови: теоретичні й методологічні основи дослідження» містить аналітичний огляд лінгвістичних учень XIX – початку XXI ст., які існували як синхронно, так і історично змінювалися в пошуках цілісної теорії взаємозв'язку мови, культури, мислення. Розглянуто загальнотеоретичні питання стосовно розмежування фразеології та пареміології, проблеми термінологічного використання понять, дотичних до мовних утворень зі структурою речення та словосполучення в сучасній лінгвістиці.

Тісний взаємозв'язок мови, культури, мислення у своєму найзагальнішому формулюванні в сучасній науці практично не заперечується. Теоретичним джерелом цієї фундаментальної проблеми вважається вчення В. фон Гумбольдта про дух народу і внутрішню форму мови як вираження індивідуального, самобутнього світосприйняття. Проте не лише ця ідея, але й сам термін «картина світу» має значно глибше коріння. Ще в 1658 р. Я. А. Коменський видав перший ілюстрований підручник латинською мовою *Orbis sensualium pictus* («Svět našich smyslů v obrazech», інша редакція перекладу з латинської мови – «Svět viditelných věcí v obrazech»: «Світ чуттєвих речей в картинах»). «Світ у картинах» і «картина світу» – це близькі метафори, що символізують об'єктивний світ, освоєння, фіксацію, збереження і трансляцію усіх знань та уявлень про нього свідомістю людини засобами рідної мови.

Аналіз літератури та систематизовані результати розбудови теорій взаємозв'язку мови, культури й мислення розкривають передумови становлення лінгвокогнітивної парадигми в лінгвістиці.

Ідеї В. фон Гумбольдта про вплив мови на свідомість, мислення, світогляд розвивав видатний учений-мислитель О. О. Потебня. Найважливіші положення його теорії значно випереджали час. У другій половині XIX ст., коли вперше вийшла друком його праця «Думка і мова», він писав про зближення

мовознавства з психологією, тим самим провіщав психолінгвістику й закладав основи наукової моделі сучасної когнітивної лінгвістики.

Лінгвофілософські ідеї у середині ХХ ст. набули подальшого розвитку передусім у закордонній лінгвістиці: в межах нової течії неогумбольдтіанства виникла *теорія мовної картини світу*. У Східній Славії розгорталися студії з етнолінгвістики. Як будь-який новий дослідницький напрям, східнослов'янська етнолінгвістика нелегко завойовувала свій простір. О. Л. Березович слушно зауважувала, що ця наука мала велике значення у становленні антропологічної парадигми мовознавства наприкінці 30-х років ХХ ст., коли з'явилася гіпотеза лінгвістичної відносності Е. Сепіра та Б. Уорфа, але вона так і не набула визначених термінологічних обрисів. Недарма в російській школі етнолінгвістики, біля витоків якої стояв М. І. Толстой, розрізняли її вузьке й широке розуміння. Майже одночасно з московською етнолінгвістичною школою почала розвиватися польська люблінська етнолінгвістична школа Є. Бартмінського. Ці два осередки втілювали різний теоретико-методологічний підхід до етнолінгвістики як науки, що вивчає зв'язки мови і культури.

У східній славистиці розвивалися також студії з лінгвокраїнознавства, пов'язані передусім з лінгводидактикою. Цей напрям мав конкретних авторів – Є. М. Верещагіна і В. Г. Костомарова, термін «лінгвокраїнознавство» вони вперше ввели в науковий обіг 1971 р.

Коли в середині 90-х років ХХ ст. у східноєвропейській лінгвістиці заявила про себе нова дисципліна лінгвокультурологія, основним предметом її дослідження теж назвали мову й культуру. Автор нового терміна В. М. Телія вбачала різницю між «суміжними найменуваннями» в тому, що лінгвокультурологія є тією частиною етнолінгвістики, яка присвячена вивченню й опису кореспонденції мови й культури в їх синхронній взаємодії. В. М. Телія намагалася пов'язати спадкоємними зв'язками лінгвокраїнознавство, етнолінгвістику й лінгвокультурологію, теорію прототипів і концептуальний аналіз. З розвитком лінгвокультурології одні вчені вважали, що вона – частина етнолінгвістики, інші, – що це принципово різні науки (напр., В. А. Маслова). Третя група дослідників називала етнолінгвістику попередницею лінгвокультурології.

В останні десятиліття ХХ ст. особливо інтенсивно почала розвиватися когнітивна лінгвістика. У чеській лінгвістиці ставлення до лінгвокогнітивної парадигми було дуже обережним. Більшість чеських лінгвістів зростала на ідеях Празького лінгвістичного гуртка, а саме структурно-функціонального підходу до мови. Можливо, з цієї причини знаки природної мови як знаки етнокультури, як ментально-лінгвальні комплекси тривалий час залишалися в тіні.

Для чеської лінгвокогнітології підготовчим ґрунтом слугували передусім переклади публікацій зарубіжних дослідників (напр., Д. Гаймеса, П. Тагарда, М. Шварцовой). У перших рецензіях на монографії з когнітивної лінгвістики назва дисципліни, як щось нове, невідоме, зазначалася в лапках.

Першою книгою в чеському мовознавстві з питань етнолінгвістики стала праця Ф. Вргела «Základy etnolingvistiky» (1981). У ній міститься огляд ідей Й. Г. Гердера, В. фон Гумбольдта, О. О. Потебні, В. Вундта, Е. Кассирера, Н. Хомського, Ф. Боаса, Е. Сепіра та Б. Уорфа, К. Леві-Строса, В. Вайсгербера. Він же вперше використав термін «когнітивна етнолінгвістика», яку розглядав як знаряддя розуміння певних ноетичних структур і вимірів. Працю Ф. Вргела можна вважати національним підґрунтям для розбудови етнолінгвістичних студій у чеській лінгвістиці. Однак протягом наступних двох десятиліть монографій з цієї тематики так і не з'явилося.

Лінгвокогнітивний імпульс у новітній час чеська лінгвістика одержала від польських колег, передусім її живили етнолінгвістичні ідеї школи Є. Бартмінського. Першою розвідкою в цій галузі стала колективна монографія «Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky» (I. Vaňková a kol., Praha, 2005). Хоча чеські автори відштовхувалися від праць і методів досліджень представників польської етнолінгвістичної школи, термін *етнолінгвістика* у них не набув поширення. Уживалися поняття *когнітивна семантика*, *культурна лінгвістика*, *лінгвістична антропологія*, *мовна картина світу*. Дослідження І. Ванькової та її колег свідчать про початковий етап розбудови лінгвокогнітології в чеській лінгвістиці на лексичному рівні мови.

Ставлення до когнітивної лінгвістики серед чеських науковців не можна вважати однозначним. У тлумачному словнику когнітивних наук вона окреслюється як сукупність різних окремих теорій, гіпотез і дослідницьких програм, що вивчають співвідношення між мовою і когнітивними можливостями людини (Й. Зеленка, М. Паскова). Терміна *концепт* тут немає, натомість подано термін *pojět* «поняття», який витлумачується як символічне вираження суттєвих спільних властивостей групи об'єктів реального чи віртуального світу. Примітно, що, власне, слово *koncept* для чеської мови не нове. «Словник літературної чеської мови» подає два його значення: 1. Начерк певного тексту. 2. Поняття, концепція. Друге значення близьке до сучасного терміна *концепт*, застосовуваного у вітчизняній та зарубіжній лінгвокогнітології.

З погляду чеського пуризму сучасні чеські когнітологи полемізують щодо термінології цієї лінгвістичної парадигми. Вони слушно вказують, що засадничому англійському терміну *cognition* в чеській мові відповідає *kognice* «когніція», який, своєю чергою, має розгалужену синонімію – *myšlenka*, *mysl*, *vědomí*, *představa*, *porozumění*, *mentální reprezentace* та ін. У співвідношенні слів-термінів *kognice* «когніція» і *mysl* «думка» чеські автори останньому надають перевагу. Образно кажучи, поняття *mysl* розглядається як «посудина в голові», або «ментальна посудина», в яку інформація потрапляє, зберігається, звідки дістається й обробляється. Відбувається найважливіший ментальний процес за посередництвом природної мови – сприйняття, відтворення в пам'яті, мислення, інтерпретація. Ця метафора дала життя монографії І. Ванькової з

проблем когнітивної лінгвістики «Nádoba plná řeči (člověk, řeč a přirozený svět)» (Praha, 2007).

З лінгвокогнітивною теорією пов'язане питання, чому в останні десятиліття ХХ ст. вона зайняла провідне становище, а інші, донедавна традиційні, опинилися в тіні або в меншості? Відповідь доцільно шукати як у лінгвістичній, так і в позалінгвальній сферах. Ситуацію влучно схарактеризував В. А. Звегінцев: «Під бойовими гаслами структуралізму лінгвістика перетворила науку про мову в канцелярію від лінгвістики». За лінгвістичними структурами, подібними до сухих математичних, лінгвістика втратила орієнтацію на людину як активного носія певних концептуальних систем, завдяки яким вона розуміє світ і спілкується з іншими людьми. Відтак лінгвістика обрала нову домінуючу парадигму – антропоцентричну. На відміну від структуралістського поляризованого бачення мовних явищ, для когнітивної лінгвістики не існує виразної межі між мовним і немовним знанням, в ній переплітаються знання про світ і знання про мову, синхронія й діахронія, семантика і прагматика. З іншого боку, експансіоністські тенденції глобалізму загострили проблему людського фактора. Протистояти цьому процесу можна було через повернення людині відомого з античності статусу «міри всіх речей».

Таким чином, у сучасній лінгвістиці відбувся перерозподіл пріоритетів – мовну особистість почали вивчати на тлі етнічних, суспільно-історичних, соціальних, географічних та інших чинників як нерозривно з нею пов'язаних, а мову – як частину духовного світу людини, її індивідуальної ментальної діяльності та колективної свідомості.

Інше важливе питання теоретико-методологічного плану цього розділу стосувалося висвітлення проблеми *термінологічного апарату* праці.

У сучасній східнослов'янській лінгвістиці *прислів'я* і *приказки* становлять об'єкт дослідження в межах фразеології, точніше так званого її широкого розуміння. Проблема широкого і вузького витлумачення фразеології виникла в середині ХХ ст. від часу визнання фразеології окремою лінгвістичною дисципліною і набула хрестоматійного статусу. Як наслідок, автори розвідок про фразеологію дотепер вважають за потрібне визначитися щодо широкого чи вузького до неї підходу.

Щоб уникнути термінологічної плутанини, В. П. Жуков пропонував навіть вилучити з термінологічного обігу термін «приказка» як аналог фразеологізму. Проте такі дії навряд чи виявилися б доцільними та ефективними через солідний історичний стаж терміна «приказка» та його певне зрощення з терміном «прислів'я» (здавна укладалися збірки прислів'їв і приказок, варіант «збірка прислів'їв і фразеологізмів» викликав би подив).

Традиція вивчення прислів'їв та приказок у межах фразеології поширилася не лише на увесь східнослов'янський дослідницький простір. У лінгвістичній богемістиці паремії також вивчаються як підрозділ фразеології. За класифікацією М. Чехової, до фразеології належать такі прислів'я, як *Kdo jinětu jámu kopá, sám do ní padá; Mluvití stříbro, mlčeti zlato*. Водночас

дослідниця зазначає, що прислів'я, приказки, прикмети, примовки, максими тощо також називаються *пареміями* та їх вивченням займається *пареміологія*, «так, як фразеологізми вивчає фразеологія». Отже, чіткості щодо належності паремій чи то до фразеології, чи то до пареміології в лінгвістичній богемістиці також немає.

Теоретичні питання вплинули на практичну фразеографію. Залежно від розуміння фразеології – широкого чи вузького – фразеологічні словники почали охоплювати матеріал по-різному. І ця неоднозначність ще й досі позначається на лексикографічній практиці. Так, останній за часом публікації чеський словник прислів'їв Д. Біттнерової та Ф. Шиндлера «*Česká přísloví. Soudobý stav konce 20. století*» містить одиниці, які за визначенням є приказками, пор.: *Časy se mění, co bývalo není; Kdo nevěří, ať tam běží; Nějak bylo, nějak bude; Moudřejší ustoupí; Pospíchej pomalu; Kdo šetrí, ten má; Škola základ života; Všeho s mírou* та ін.

Слід визнати, що термін *паремія* сприймається в славістиці неоднозначно. У тлумачному словнику сучасної української мови «паремія – уривок із книги Старого Заповіту». Немає терміна *паремія* в енциклопедії «Українська мова», а про низку різнорідних одиниць, що входять до класу паремій, дізнаємося з гасла «пареміологія».

Більшість сучасних авторів під терміном *паремія* розуміє прислів'я і приказки (Ж. В. Колоїз, М. Шарманова, Л. Б. Савенкова, М. Ф. Алефіренко, Н. М. Семененко та ін.). Чеські лінгвісти в 70-ті роки ХХ ст. послуговувалися терміном *parémie* «паремія» вкрай рідко: можна назвати лише кілька прізвищ (Й. Махач, Й. Горалек). Це наслідок історичного входження цього слова в чеський лексикон. Нині поступово в науковий обіг вводиться термін *paremiologie* (чеський відповідник *príslovnictví*). Природно, що услід за терміном *paremiologie* має утвердитися й термін *parémie* на позначення об'єкта дослідження пареміології. Аналіз чеської літератури з питань пареміології наразі виявив два значення терміна *parémie* (причому фіксуються два його орфографічні варіанти: *parémie* – *parémie*): 1. У лінгвістиці – це цілісна усталена фразеологічна одиниця дидактичного змісту. 2. Як церковний термін – це читання книг Святого Письма в літургійній практиці православної церкви.

З наведених міркувань випливає важливий висновок методологічного плану: на часі виокремлення пареміології з широкого кола фразеології в окрему лінгвістичну дисципліну. Важливо підкреслити, що дослідники по-різному визначають її склад. Однією з поширених класифікацій є та, що пареміологія обіймає два великі мовні масиви – власне паремійний і афористичний. Однак, залучати до паремійного корпусу афоризми не варто, оскільки між ними існують суттєві відмінності. Так, прислів'я і приказки є певними мовними прецедентами, які мовець використовує в доречній ситуації, натомість афоризми бути ними не можуть хоча б тому, що серед них не так багато висловів відомі широкому колу носіїв мови. З цією характеристикою пов'язана ознака відтворюваності в мові, яка у паремій значно частотніша, ніж у афоризмів. Афоризмами здебільшого послуговуються люди публічні, які їх використовують

як інтелектуальний актив і риторичні фігури з метою увиразнити своє мовлення. Нарешті, паремії, на відміну від афоризмів, відзначаються великою варіантністю, метафоричністю змісту та, як правило, ритмічною організацією.

Виділення прислів'їв і приказок із фразеології в окремий пареміологічний рівень мови ставить питання про об'єкти дослідження кожної з цих дисциплін. На нашу думку, фразеологія має вивчати виноградівську фразеологічну тріаду – фразеологічні зрощення, єдності та сполучення. Об'єктами дослідження пареміології слід вважати прислів'я та приказки. Умотивований критерій їхнього розрізнення той, що прислів'я характеризуються переносним значенням, а приказки – прямим, пор. українські та чеські прислів'я: *Під лежачий камінь вода не тече; Робота не вовк, в ліс не втече; Čas je nejlepší lékař; Pozdě bycha honiti*; приказки *Без труда нема плода; Всюди добре, де нас нема; Co nechceš sobě samému, nečij druhému; Všude dobře, doma nejlépe* тощо. Таким чином, під терміном **прислів'я** розуміємо короткі влучні метафоричні народні вислови дидактичного змісту, з повністю або частково переносним значенням, що є сукупністю соціальних, універсальних або національних культурно-детермінованих знань і уявлень про об'єктивну дійсність. Під терміном **приказка** розуміємо короткі влучні народні вислови без переносного значення, що є сукупністю соціальних, універсальних або національних культурно-детермінованих знань і уявлень про об'єктивну дійсність. І ті, й інші – закінчені судження, тобто з погляду граматики є реченнями. Термін *паремія* можна вважати гіперонімом стосовно термінів *прислів'я* і *приказка*. Термін *пареміологія* використовуємо у двох значеннях: 1. Розділ мовознавства, що вивчає пареміологічну систему мови з погляду її історичного розвитку та сучасного функціонування. 2. Сукупність паремій чеської мови. Таку практику зреалізовано стосовно фразеології.

Якщо обмежувати пареміологічний рівень прислів'ями та приказками, може постати питання, куди зараховувати примовки, загадки, прикмети, афоризми та інші одиниці усталено-відтворювальної семантики. Виділивши пареміологію з фразеології в широкому її розумінні, слід визнати об'єктом її дослідження передусім прислів'я та приказки, всі інші одиниці понадфразової структури – афоризми, примовки (жанр, що не має своїх чітких меж), загадки тощо залишатимуться у сфері опікування широкої пареміології, доки їм не буде запропоновано окрему нішу під виразним і влучним терміном, як *ептологія* стосовно крилатих висловів згідно з ідеєю Л. П. Дядечко. Так, для вивчення загадок можна запровадити термін *háďankologie* за аналогією до *paremiologie*, або *háďankosloví*, пор. «roháďkosloví» – наука про казки, як це подає «Словник літературної чеської мови».

Зважаючи на термінологічну неузгодженість поняття *паремія*, у праці було досліджено його термінологічний статус у сучасній чеській лінгвістиці. Студії засвідчили, що на формування сучасної термінологічної системи чеської пареміології вплинули джерела XIV–XIX ст. – хроніки, окремі художні твори та збірки прислів'їв і приказок. Спочатку це були латинські тексти, що

перекладалися давньочеською мовою. Слово *přísloví* для одиниць усної народної словесності чеська мова запозичила з латинської *proverbium*. Так, на початку XV ст. у творах Т. Штітного слово *přísloví* виступало синонімом латинського *proverbium*. Вплив латинізмів на чеську мову виявився значно потужнішим, ніж грецизмів – термін *parémia* (від грецького *παροιμία*) в чеській мові майже не поширився. Найавторитетніші словники XIX ст. Й. Юнгманна і Ф. Котта гасло *parémie* не фіксували, так само його немає в сучасному тлумачному «Словнику літературної чеської мови». Появою в старочеській мові слово *parémie* завдячує Яну Благославу, який переклав Біблію зі старогрецької мови, а не з латинської Вульгати. Завдяки латинсько-грецьким мовним впливам протягом XV–XIX ст. чеська пареміологія накопичила значний лексико-синонімічний ресурс для позначення усталених словесних комплексів: *pověst, přípovídka, gnóma, přísloví, adagium, maxima, parémie, pořekadlo, průpovídka, rčení, úsloví, sousloví, obrat, okřídlená slova* та ін.

Усвідомлюючи не лише структурну, але й семантичну різницю між цими назвами, чеські укладачі збірок паремій уже в XIX ст. намагалися їх розмежувати за термінологічною ознакою. Перша така спроба належала Фр. Л. Челаковському, який розподілив різномірний матеріал на дві частини – прислів'я і приказки. Однак термінологічна проблема залишалася не вирішеною: свідченням цього були праці В. Флайшганса та Я. Заоралека. Терміни Ф. Чермака *propoziční a polypropoziční frazémy a idiomy* «пропозиційні та поліпропозиційні фраземи та ідіоми» широкого визнання не здобули.

Другий розділ «Джерела, основні етапи вивчення та лексикографічного опису паремійних одиниць чеської мови» присвячено осмисленню підсумків лексикографування чеського паремійного матеріалу. Констатовано, що перші зразки чеської пареміології сягають середньовічних часів. У XIV–XV ст. вкраплення образного змісту містили рукописи Космаса, т. зв. Даліміла, Т. Штітного, Конрада з Гальберштадту. Проте першою найдавнішою збіркою чеських прислів'їв і приказок вважається праця С. Флашки, яка містила 236 одиниць. Помітним явищем в історії чеської пареміології стала збірка XVI ст. М. Червенки та Я. Благослава. Чимало паремій містили латинсько-чеські словники XVI ст. Даніеля Адама з Велеславіна.

Виникнення в XIV–XVII ст. рукописних, а згодом і перших друкованих збірок чеських прислів'їв і приказок було спричинено необхідністю розуміти іншомовні письмові тексти, насамперед латинські. Важливим імпульсом послужили ідеї Реформації та організація національних осередків, які більше уваги почали приділяти своїй національній мові. Латинська мова перестала бути мовою, гідною найбільшої уваги і професійних студій, як це було в часи середньовіччя. У чеському середовищі виявлялися прагнення продемонструвати можливість рідної мови, здатної конкурувати з латинською мовою. З цим пов'язувалися зусилля вчених якнайповніше охопити словникове багатство чеської мови. Особлива увага приділялася збіркам образних висловів – прислів'їв, приказок, приповідок, притч, порівняльних зворотів. Вони були

розраховані на широке розповсюдження в читацькому, зокрема шкільному середовищі.

Епоха чеського національного Відродження знаменувалася прагненням відродити чеську мову в усьому її функціональному багатстві. З усвідомлення ролі національної, передусім народної мови, виходили укладачі збірок прислів'їв і приказок Я. А. Коменський і Й. Добровський. Останній, вірогідно, планував слов'янський пареміографічний проект, про що свідчать зібрані ним матеріали у виданнях «Slavin» і «Slovanka», але зреалізувати цей задум вдалося лише Фр. Л. Челаковському. Його фундаментальний словник «Mudrosloví národu slovanského ve příslovích» – вершина чеської пареміографії. У ньому подано зразок «слов'янського духу», що втілює глибину, розум і винахідливість слов'янської народної філософії.

Цій самій меті – стати опорою для практичних потреб людей – було підпорядковано великий п'ятитомний чесько-німецький словник Й. Юнгманна, що містив багатий фразеологічний та паремійний матеріал чеської мови і надалі послужив підґрунтям історико-етимологічних реконструкцій лексики та фразеології чеської мови.

XX ст. позначилося великим якісним і кількісним розмахом у створенні чеських праць лексикографічного жанру. Академічний «Словник літературної чеської мови» тривалий час залишався єдиним джерелом тлумачення чеської фразеології та пареміології. Серед спеціальних словників за своїм значенням та науковим рівнем вирізняється двотомний словник давньочеських ідіом і паремій В. Флайшганса (1911–1913 рр.), перевиданий 2013 р. завдяки зусиллям В. М. Мокієнка та Л. Степанової.

У 90-ті роки XX ст. побачив світ перший словник чеської фразеології та ідіоматики за ред. Ф. Чермака. Пареміологія частково міститься в томі «Výřazy větné», проте цей матеріал надзвичайно різномірний за своїм складом і залучає вислови різного типу (напр., *Dobrý den; Jak se máte? No tak co! To je vidět na první pohled; Jsem vaším dlužníkem*), які не відповідають диференційним ознакам паремійних одиниць.

У результаті аналізу джерел у систематизованому вигляді запропоновано чотири основні етапи розбудови чеської пареміології та пареміографії, які хронологічно належать до пізнього Середньовіччя, європейської культури епохи Ренесансу з ідеями гуманізму, чеського національного Відродження й новітнього періоду.

Висновок, який випливає з дослідження чеської пареміографічної практики XIV–XX ст., зводиться до кількох положень: по-перше, кожна наступна збірка не була цілком оригінальною, а в основі своїй завжди містила матеріал попередніх авторів; по-друге, чеська пареміологія нарощувала свої фонди шляхом перекладів з латини, германських і слов'янських мов і збагачувалася завдяки варіюванню внутрішньої форми паремій на народній образній основі.

Третій розділ «Чеська пареміологія в рецепції культурно-історичного досвіду» представляє античну та біблійну спадщину (з наведенням джерел)

чеської пареміології, а також у ньому вперше досліджено вплив німецької та української пареміології на чеську.

За формою освоєння античної спадщини виділено **три типи** паремійних висловів (знак рівності означає дослівний переклад з латини чеською мовою): 1-й тип – паремії мають однаковий інваріант змісту й однакову внутрішню форму, напр., *Una hirundo non facit ver/ Jedna vlaštovička jaro nedělá/ Одна ластівка весни не робить; Ex ungue leonem/ Podle drápu poznáš lva/ По кігтях пізнають лева*; 2-й тип – паремії мають однаковий інваріант змісту, проте близьку за семантикою внутрішню форму (її передано знаком [~]), напр., *Sola avis in cavea melior quam mille volantes = Jediný pták v kleci je lepší než tisíc ve vzduchu ~ Lepší vrabec v hrstí nežli holub na střeše/ Краще синиця в руці, ніж журавель у небі/ ніж голуб у стпici; Canis allatrat lunam, non laedit = Pes na měsíc štěká, neukousne ho ~ Pes, který štěká, nekouše/ Бійся не того собаки, що бреше, а того, що лащиться*; 3-й тип – чеські паремії відрізняються від античних специфікою метафоричного втілення змісту і структурною варіативністю компонентів (напр., *Fabas indulcat fames = Hlad činí boby sladšími ~ Hlad je nejlepší kuchař/ Голод – найліпший кухар*.

Дослідження чеських паремій античного походження показало, як позалінгвальні чинники можуть впливати на заміщення одних компонентів іншими. Так, усталене в сучасній чеській мові прислів'я *Bližší košile než kabát* походить від античного *Tunica propior pallio est* (укр. *Своя сорочка до тіла ближча*), але первісно замість слова *kabát* «пальто, плащ» уживалося слово *sukně*. Аналіз назв одягу в давньочеській мові показав, що для пошиття верхнього одягу предки сучасних чехів використовували сукно, звідси первісна назва цього одягу *sukně* «із сукна пошитий одяг». Середньовічний одяг під назвою *sukně* значно відрізнявся від того, що позначає це слово в сучасній чеській мові – «спідниця». У XV ст. чеська *sukně* одержала новий нехитрий крій: спереду мала розріз і застібалася на гудзики. Так вона перетворилася на верхній одяг, тобто плащ або пальто в сучасному розумінні.

З'ясовано, що завдяки кумулятивним та еволюційним процесам чеська пареміологія засвоїла античну паремійну спадщину в кількох лінгвокогнітивних моделях. В основі кожної з них лежить ознака інваріантності / варіантності змісту і внутрішньої форми стосовно античного зразка. Їхнє значення для сучасної лінгвокультури непересічне: вони є мініатюрним образом тисячолітньої греко-латинської освіченості та віддзеркалюють великі європейські епохи – античність і середньовіччя – в рецепції етнічного культурно-історичного досвіду.

У дисертації вперше поставлено завдання паспортизувати чеські паремії біблійного походження й дослідити питання наявності їх українських відповідників. Точна паспортизація біблійного джерела має не лише теоретичне значення, яке засвідчує мовно-культурну спадкоємність чеської біблійної пареміології в сучасній мові, але й прагматичне, пов'язане з вирішенням складних лексикографічних проблем при укладанні реєстру біблійної

пареміології, визначенні її обсягу, принципів добору та опису. На відміну від польської, словацької, російської, англійської, німецької та інших лексикографій, які в своєму активі мають як одномовні, так і перекладні словники біблійної фразеології та пареміології, чеська лексикографія в цій царині має лише кілька невеликих титулів – укладання великих праць такого типу є актуальним завданням на майбутнє.

Усталені вислови біблійного походження по-різному засвоювалися національними мовами. Це можна довести на прикладі вислову *vnesti [свою] lenku u čo*, чес. *přispět svou hřivnou k něčemu, vdoví groš*. Аналіз перекладів Біблії чеською мовою, зокрема Кралицької Біблії (Bible kralická, 1579–1594), Святовацлавської Біблії (Bible svatováclavská, 1677–1715) показав, що в чеській мові образний вислів *vdoví / vdovin groš* виник не на основі чеського перекладу Святого Письма, а є запозиченням, найвірогідніше ХІХ ст., з польської мови.

Підсумком розбору джерел біблійної пареміології чеської мови є висновок: більшість прислів'їв і приказок збереглася в сучасній чеській мові в автентичній формі й належить активному узусу. Так, з перших десяти прислів'їв паремійного мінімуму сучасної чеської мови, наведених Д. Бітнеровою і Ф. Шиндлером, п'ять є біблійного походження: *Co nechceš sobě samému, nečiň druhému; Pýcha předchází pád; Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá; Čím kdo zachází, tím také schází; Kdo nepracuje, ať nejí*.

Незважаючи на спільне джерело, кількість паремійних біблеїзмів у різних мовах виявляється різною. Досить поширене в чеській мові прислів'я *Pýcha předchází pád* не знаходить паремійного відповідника в українській мові.

Дослідження впливу німецької мови на чеську пареміології засвідчило, що цей процес мав менші масштаби в порівнянні з лексикою і фразеологією. Аналіз прислів'їв *Není šprochu, aby nebylo pravdy trochu/ У кожному жарті є доля правди; Hlad (je) nejlepší kuchař/ Голод найліпший кухар; Není kouře bez ohně / Диму без вогню не буває; Nové koště dobře mete/ Нова мітла по-новому мете; Jaký pán, takový krám/ Який пан, такий його і крам (жупан); Mnoho vřesku, a málo vlny/ Багато крику, а вовни мало; Nestojí to ani za fajfku tabáku/ Ламаного (щербатого) гроша не вартий хтось, щось та ін. засвідчив паремійні кальки, що потрапляли з німецької мови в чеську, як правило, через латинську мову. У складі чеських паремій є німецькі лексичні запозичення, які або адаптувалися в сучасній чеській мові і не мають чужоземних ознак, або перемістилися разом з паремією на периферію чеського паремійного корпусу.*

Завдяки Фр. Л. Челаковському чеська пареміологія засвоїла деякі прислів'я і приказки з української мови. У сучасному чеському узусі вони навіть не виявляють ознак українськості (пор. *Kdo dbá, ten má/ Хто дбає, той і має*). Найвідомішим серед них є прислів'я *Trp, kozáče, budeš atamanem/ Терпи, козаче, отаманом будеш*. Досі залишалося дискусійним питання, з якої мови Фр. Л. Челаковський його перекладав та з якого джерела – українського чи російського – це прислів'я взагалі походить. У дисертації наголошено на доцільності розглянути окремо лексикографічні та художні джерела.

Перша лексикографічна фіксація прислів'я *Терпи, козаче, атаманом будеш*, як вважалося, належить російському рукописному джерелу 1741 р. А. І. Богданова. Але оскільки його рукопис опубліковано лише 1961 р., першим друкованим джерелом цього прислів'я вважаємо «Письмовник» 1769 р. М. Г. Курганова, в якому ми його виявили. Крім того, наша розвідка дала змогу скласти лексикографічну хронологію (до 1852 р.) прислів'я *Терпи, козаче, атаманом будеш*: М. Г. Курганов, 1769: *Терпи козакъ, атаманъ будешъ*; А. І. Богданов, рукоп. 1741 (публікація 1961 р.): *Терпи, казак, атаманом будешъ*; А. О. Барсов, 1770: *Терпи козакъ, а оттерпишься, атаманъ будешъ*; І. Богданович, 1785: *Терпи-скать козакъ, не осудишь, пока атаманомъ не будешъ*; Д. М. Княжевич, 1822: *Терпи горе, козакъ: атаманъ будешъ*; І. М. Снегирьов, 1831: *Терпи козакъ, атаманъ будешъ*; В. Н. Смирницький, 1834: *Терпи козак горе, будеш пити мед*. Виходячи з хронології публікацій російської повісті К. П. Масальського «Терпи, казак, атаман будешъ» (1829 р.) та повісті М. В. Гоголя «Тарас Бульба» (1835), констатуємо, що прислів'я в російській редакції *Терпи, казак, атаманом будешъ* вперше як елемент художнього твору вжито у К. П. Масальського.

Залучення до «Mudrosloví...» Фр. Л. Челаковського українських прислів'їв і приказок мало велике лінгвокультурологічне значення: українська пареміологія, яка не поступається слов'янським зразкам, уводилась в загальноєвропейський контекст, що сприяло зближенню чеської та української культур на спільному духовному ґрунті.

Четвертий розділ «Чеські паремії як явище вербальної думки» присвячено вивченню базових культурних концептів *добро, зло, толерантність, краса, час, чоловік і жінка*. У проекції на паремійний матеріал поняття *культурний концепт* витлумачуємо як детермінант культурно значущих смислів, якими людина і ширше – етнічна спільнота – оперує в процесі мислення і які відображають актуальний зміст знання й досвіду в мовленнєвій практиці.

Лінгвокогнітивний аналіз культурних концептів побудовано із врахуванням двох джерел концептуальної інформації: внутрішньої форми імені концепту та логеми (термін Л. Б. Савенкової) – узагальнювальної вихідної думки, яка експлікує властивості й цінності, що склалися в колективній свідомості народу внаслідок його соціального й духовного досвіду.

У результаті дослідження концептів *добро – зло* виділено логеми: 1) добро і зло – бінарна опозиція: *Každé zlo má své dobro*; 2) добро може несправедливо каратися: *Za dobrotu na žebrotu*; 3) добро – це Бог: *Za Bohem-li půjdeš, dobrou cestu najdeš*; 4) добро – це мірило моральності, совісті, сумління: *Čest a dobrá pověst mnoho na světě může*; 5) добро пов'язане з духовною роллю слова: *Dobré slovo nad zlato*; 6) добро – це безкорислива добродійність: *Za dobrodiní neočekávej poděkování*; 7) добро – це основа людських стосунків: *Dobrý přítel zlato převažuje*; 8) добро має бути взаємним: *Učiniv příteli dobro, naděj se téhož*; 9) добро в рамочній функції початку і кінця: *Dobrý počátek*

polovice díla; 10) добру треба вчитися: *Uč se dobrým býti; Každý dobrý může lepší býti*; 11) про добро треба пам'ятати: *Bůh žehnej tomu, kdo krmí a pojí, a dvojnásob tomu, kdo dobrodiní pomní*; 12) добро не стабільне: *Co je dobré dnes, nemusí být zítra*; 13) добро як альтернатива: *Jeden rozum dobrý, ale dva jsou lepší*; 14) добра має бути в міру: *Vše vhod, dobro – co příliš, nezdravo*.

Констатовано, що концепти *добро* і *зло* – універсальні опозиції, але від усіх інших бінарних опозицій (напр., «щастя – нещастя») їх відрізняє зв'язок з оцінкою й нормою, оскільки семантика слів *добро* і *зло* містить оцінні оператори «добрий / добре» та «поганий / погано». У цьому контексті цікавий результат дав аналіз структури цінностей на паремійній шкалі *добро – зло* на основі теорії «піраміди потреб» А. Маслоу. Вихідною гіпотезою стало те, що ієрархія цінностей, запропонована американським психологом, може мати дзеркальне відображення в мові. Результат виявив: шаблі піраміди цінностей, що утворюють чеські прислів'я і приказки з компаративом *lepší* «кращий», *lépe* «краще», розташувалися практично в оберненому порядку стосовно піраміди А. Маслоу. Досліджуваний матеріал продемонстрував перевагу вищих цінностей (фундамент ієрархії), над нижчими, що, зрештою, підтверджує біблійне прислів'я *Не хлібом єдиним живе людина*.

Паремійний фрагмент чеської ціннісної картини світу реконструйовано у вигляді суджень, співвідносних із моральними нормами, філософськими ідеями, практичним досвідом, здоровим глуздом. Концепти *добро – зло* постають як соціальні й прагматичні категорії, що вирізняються нормативністю й консерватизмом. Суттєвими культурними домінантами є оцінки, пов'язані з соціальними потребами прихильності й любові, що реалізуються через родину, рідний дім, роботу, дружбу, спілкування. Очевидно, що однією з причин такого розподілу цінностей є проблема індивідуальної ідентичності. Людина не бачить для себе можливості контролювати ситуацію за межами свого вузького життєвого простору. Тому суверенність, ненасильство, любов, радість і турбота утворюють фундамент її життєвих цінностей.

У структурі концепту *толерантність* найсуттєвіші ознаки презентуються семами 'терпіння', 'терпимість', 'терпеливість', 'витримка', 'мудрість', 'поблажливість', 'повага', 'добросердя', 'доброзичливість', 'розуміння іншого': *Strpení přináší spasení; Trp míle, dát Pán Bůh více; Trpělivost matka moudrosti; Pomine trýzeň, nastane přízeň* та ін. Узагальнюючи смисли, що структурують змістовий простір концепту *толерантність* в чеській лінгвокультурі, доходимо висновку, що терпіння – це якість особистісної внутрішньої сили й напруження, терпимість – свідоме несприйняття когось або чогось, а толерантність – готовність людини тактовно визнавати, приймати поведінку, переконання й погляди інших людей, причому навіть в тому випадку, коли ці погляди або переконання людина не поділяє чи не схвалює. Таким чином, аналіз концепту *толерантність* полягав у видобуванні з його змісту інформації про дійову соціокультурну значущість: *Lépe bezpráví trpěti nežli činiti; Vedle sousedův zlé i dobré trpěti*.

Прототипна краса – краса зовнішніх і внутрішніх якостей людини – в чеському паремійному просторі постає як концепт з двома основними складниками: естетичним і прагматичним. Естетичний складник презентує природну красу. Суб'єкт, як правило жіночої статі, порівнюється з природним об'єктом і виявляє, «показує» себе красивим, привертає до себе увагу: *Ku kvítí včela letí, a na krásu člověk hledí*. Натомість прагматичний складник нівелює природні ознаки краси та виступає механізмом її осмислення: *Fyzická krása je výhoda, nikoli však přednost*. Як результат цього процесу, утилітарний чинник на шкалі людських цінностей превалує: *Krásy se člověk nenají*. Ще більш суттєвим виявляється протиставлення душі й тіла як «високого» й «низького» у парі лексем *krása – добротність: Krása bez ctnosti nebezpečný dar*.

Зміст концепту *čas* корелює з двома моделями часу (циклічною та лінійною) і має такі ознаки: 1) понятійна – окреслює актуальний та етимологічний рівні семантики; 2) образна – виявляє себе в суб'єктно-об'єктних метафорах, якими «живе час»; 3) ціннісно-кумулятивна – є антропоорієнтованою, виступає як засіб тлумачення й інтерпретації життєвого досвіду, актуального фонду знань носіїв мови.

Яскравим прикладом мовно-культурно-специфічної особливості концептосфери темпоральності слугує чеська лексема *čas* в одному зі своїх значень *počasí* «погода»: *Po dešti bývá čas, po čase prší zas*. Порівняльний аналіз української лексеми *погода* і чеської *pohoda* показав, що, незважаючи на спільні генетичні корені, семантика українського слова не виходить за межі номінацій атмосферних ознак і станів. У мовній картині чехів слово *pohoda* розвинуло такі масштабні семантико-стилістичні конотації, що набуло статусу концепту в чеській лінгвокультурі. *Pohoda* – це бренд. Це поняття викристалізувалося в ідею спокійного, приємного, зручного, невибагливого, простого, але комфортного, психічно врівноваженого, в міру безтурботного, приватного, родинного життя. Паремійний вислів *Být v pohodě* характеризує стан, до якого прагне кожний індивідум.

Паремійна репрезентація гендерних концептів *чоловік* і *жінка* розкриває свою специфіку у двох групах. Перша виражає гендерні ролі *muž* і *žena* окремо (*Muž v domě, pán v domě; Slovo dělá muže; Veselá nevěsta, smutná žena; Ozboba žen ctnost a dobré mravy; Slzy jsou zbraní žen*); друга група містить обидва компоненти *muž, manžel – žena, manželka* та поділяється на дві підгрупи. Одна відображає взаємозв'язок чоловічого й жіночого начал (*Kde muž, tam i žena; Pomoz, Bože, neženatému, a ženatému už žena pomůže; Krásná pávce peřím, a žena mužem*), друга їх протиставляє (*Co muži vzácno (draho), to buď ženě svato; Ženy z města nepojímej do vsi; Nevěř ženské vůli, a koni v poli*). Гендерні концепти на паремійному рівні реалізовували соціальний досвід, соціальний контекст, соціокультурні чинники. Так, концепт *muž* передавав семантику «сильний», «могутній», «надійний», «розумний». Жіноча концептосфера актуалізувала в собі смисли «хазяйновита», «заощадлива», «балакуча», «вродлива». Водночас

обидва концепти дістали негативну оцінку: стосовно чоловіка передусім це патріархальний диктат, а стосовно жінки – невірність й неслухняність.

Гендерні стереотипи в чеській пареміології представлені в усьому діалектичному розмаїтті, але переважає в ній андроцентричність. Жіночі достоїнства або недоліки кваліфікуються з погляду чоловіка як корисні, важливі чи некорисні, непотрібні для нього. Чоловік гарний – честь йому, бо у нього гарна жінка (*Dobrá žena dělá dobrého muže; Z dobré ženy muži čest*), чоловік розумний, бо таким його зробила жінка (*U mnohého muže jest nejchytřejší stránkou jeho žena*).

П'ятий розділ «Чеські паремії як соціопрагматичне явище дискурсу» висвітлює аспекти, які доповнюють один одного: входження термінів *текст* і *дискурс* у дослідницьке поле лінгвістики, *прецедентність* паремій, що пов'язана зі стереотипністю комунікативних ситуацій, прагматичні функції прислів'їв і приказок, які виявляються в комунікативно-ситуаційних стратегіях мовців, проverbsіальні трансформи як результат інтерпретованого мовцем відношення змісту паремії до дійсності. Підведено підсумки власного дослідження паремійного мінімуму сучасної чеської мови, який кваліфіковано як маркер двох соціокультурних явищ. З одного боку, він демонструє давність одиниць паремійного мінімуму в загальнокультурному гуманістичному контексті, а отже, тяглість ментальних традицій, з другого – свідчить про певний застій паремійного жанру, його слабку неологізацію на тлі явища проverbsіальних трансформ.

Аналітичний огляд чеської лінгвістичної літератури показав, що *diskurs* як термін до кінця XIX – початку XX ст. не відзначався суттєвим поширенням, найчастіше під ним розуміли «комунікативний акт як результат комунікації» (М. Чехова). Сучасній чеській дискурсології торували шлях німецькомовні праці (напр., Х. Фюрстенберга, А. Нойберта). З кінця XX ст. проблеми дискурсу активно почали досліджувати чеські лінгвісти Я. Гоффманнова, С. Чмейркова, Ф. Данеш, М. Гіршова, Ї. Краус, Л. Сайцова-Ржімалова, П. Сгалл та ін.

Термінологічна близькість позначень «тексту в тексті» (цитатність, інтертекстуальність, прецедентність) полягає в здатності відсилати реципієнта до інших текстів – авторських чи фольклорних – і визначається такими релевантними ознаками, як повторюваність, пізнавальність, авторитетність, асоціативність, емоційна маркованість, оцінність. Різниця між ними виникає на рівні функціонування цих феноменів у дискурсі й пов'язана, з одного боку, з поняттями стандартності, стереотипності ситуацій, з другого – з явищами авторської інтерпретації семантики паремій, коли вони одержують суттєві додаткові смисли завдяки «авторському праву мовця» – його інтенціям і оцінкам. Отже, взаємозв'язки між первинним і вторинним текстом паремій у дискурсі інші, ніж звичайне цитування, вони набагато складніші.

Прецедентність прислів'я забезпечується прецедентністю випадку чи ситуації. Так, уживання прислів'я *Kdo rychle dává, dvakrát dává / Деічі дає той,*

хто швидко дає передбачає прецедентну ситуацію, коли людині на якусь її прохання відразу допомагають, причому з доброї волі.

У сучасній теорії комунікативної лінгвістики не створено універсальної класифікації комунікативних стратегій. Для паремійного дискурсу доцільно розрізняти комунікативно-ситуаційні стратегії, зорієнтовані на самовираження мовця. Залежно від способу використання паремійних одиниць виділено такі типи стратегій:

1) кооперативні стратегії – сукупність мовленнєвих дій, що виявляються в позитивному ставленні мовця до змісту паремій у формі їх цитування;

2) не-кооперативні стратегії – сукупність мовленнєвих дій, які використовує адресант для досягнення своєї комунікативної інтенції через критичну інтерпретацію або оцінку змісту паремій.

Реалізуючи кооперативні стратегії, мовець вдається до прямого цитування, за якого прислів'я в первісній, класичній формі доходять до адресата як прямий об'єкт сприйняття й розуміння. Цитування дає змогу максимально зберегти всі семантичні нюанси прислів'я як прототекста, уможливаючи кооперативне спілкування, основними ознаками якого є органічність, доречність, природність. Типові приклади містить Чеський національний корпус (фонди syn відповідних років): «Václav Klaus ví, ale nepoví, jak bude hlasovat. Zná cenu rořekadla *Mluvíti stříbro, mlčeti zlato*» (syn2005). Способом реалізації кооперативних стратегій паремій у дискурсі виступає також формальна трансформація їхньої структури, яка не призводить до суттєвої зміни семантики відомої паремійної одиниці: прототекст легко впізнається. Зафіксовано варіанти відомого прислів'я *Člověk míní a Pánbůh mění: Člověk míní osud mění / Senát mění / příroda mění / únor 1948 mění; Člověk míní a člověk také mění; Člověk míní, ale lidské záměry mění* (syn2006pub) і под.

Другий спосіб апеляцій до паремій у дискурсивних практиках передбачає реалізацію не-кооперативних стратегій шляхом трансформацій, модифікацій вихідного паремійного тексту, сприяючи «прочитуванню» пов'язаних з типовою ситуацією конотацій. Якщо автор навмисно руйнує старий сюжет прислів'я, то цим він хоче іронічно або саркастично виразити іншу істину, яку він вважає актуальною для себе. Виникає вислів з новим міні-сюжетом, зрозумілий за умови, коли адресат знає старий, напр. *Kdo jinému jámu kopá, dál doskáče* (syn 2000), який утворився шляхом контамінації двох прислів'їв *Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá* (укр. *Не рий яму іншому, бо сам до неї впадеш*) та *Ranní ptáče dál doskáče* (укр. *Хто рано встає, тому Бог дає*). Перше прислів'я реалізує сему 'покарання' – «за нечесні вчинки людина буде покарана», друге – сему 'успіх' – «працьовита людина багато досягне». Новий вислів моделює нову філософію (яка не обов'язково індивідом схвалюється, це може бути й іронічна оцінка) – шлях до досягнення власного успіху лежить через перешкоджання діям іншої особи.

Показовими є й інші контексти. Перший комунікант: «Při vší úctě k lidovému mudrosloví nedovedu některá z jeho pokladů pochopit. Ještě bych rozuměla

тому, že *komu se nelení, tomu se zelení* anebo *ranní ptáče dál doskáče*. Nejde mi ale na rozum, proč se říká «*sedávej, panenko, v koutě, budeš-li hodná, najdou tě*». Co tam ta chudinka měla vysedět a kdo by ji tam měl najít?» (syn2000). Другий комунікант: «*Zásada našich babiček «sedávej, panenko, v koutě, budeš-li hodná, najdou tě*» už dávno neplatí» (syn2006pub).

Комунікативний намір першого і другого адресантів полягає в бажанні висловити своє ставлення до значення прислів'я *Sedávej, panenko, v koutě, budeš-li hodná, najdou tě* в контексті сучасних життєвих реалій. Способами мовленнєвої реалізації цієї інтенції виступають оцінні предикати *Nejde mi na rozum* та *Zásada <...> dávno neplatí*, в яких функціональне навантаження несе заперечна конструкція *nejde mi na rozum* «не розумію» і заперечне дієслово *neplatí* «не діє» в контексті філософії *našich babiček* «наших бабусь». Комунікативний акцент, таким чином, зроблено на песимістичній оцінці значення використаних мовцями прислів'їв, ідеї яких не розуміють і не сприймають сучасні носії мови.

Іншим прикладом дискурсивної інтенції є той, що актуалізує відоме прислів'я *S poctivostí nejdál dojdeš* (Чесністю досягнеш <у житті> найбільше): «*Tím jsem zjistil, že se s poctivostí a pravdomluvností nikam nedojde; ...pocití marnosti a pocití, že s poctivostí se dojde nejvýše do chudoby*» (syn2006pub). Мовець у своєму задумі протиставив позитивну, узуальну семантику прислів'я новій негативній семантиці, що є результатом його оцінки суспільних правил поведінки. Важливими постають значення вербальних знаків як механізмів протиставлення поняття *poctivost* «чесність, правдивість, порядність» поняттям *lež* «брехня», *chudoba* «бідність». Реляційний предикат наповнено новим смислом: *s poctivostí nikam nedojde* «чесністю нічого не досягнеш».

Отже, комунікативна дія паремій полягає в тому, щоб мовними засобами досягти індивідуальної або соціальної мети та реалізувати інтенцію на кооперацію / не-кооперацію у спілкуванні. Звідси випливає важлива особливість паремійного дискурсу – інтеракціональність. Термін *інтераціональність*, поширений у соціальній психології, в лінгвістичній прагматиці трактуємо, як соціальні умови, оточення, інші суспільні параметри впливають на окремий комунікативний акт в координатах «суб'єкт vs. ситуація».

На дискурсивний зміст паремій діють зовнішні й внутрішні чинники. Зміна конотації прислів'я чи нормативної ситуації його вживання, як правило, свідчить про зрушення стосовно ціннісних орієнтирів суспільства, тенденцію до негативних проявів психології сучасної людини, виникнення у неї альтернативних поглядів або пріоритетів. Сучасний коментар до прислів'їв полягає переважно в їхній іронічній оцінці як істин позаминого століття.

З не-кооперативними стратегіями в дискурсивних практиках пов'язано явище провербіальних трансформ, названого укладачами словника «Антипословицы русского народа» (2005) Х. Вальтером і В. М. Мокієнком терміном *антиприслів'я*. Провербіальні трансформи в чеському дискурсі є результатом мовних експериментів, маніпулювання з семантикою, коли норма

(усталений зміст паремії) переходить в антинорму (комунікативний зміст паремії). Як відомо, поняття норми діалектично пов'язане з антинормою, як добро і зло. Відхилення від норми, як у житті, так і в лінгвістиці, допомагає пізнати діалектику суспільних явищ – життя й мови. Відштовхуючись від цієї ідеї, співвідношення понять *норма* та *антинорма* можна змоделювати як два семантичні поля, структуровані антонімічними зв'язками. До першого поля *норми* входять поняття *система, сформованість, регулярність, зразок, стереотип, стандарт, тяглість*. Поле *ненормативності* об'єднує протилежні поняття: *безсистемність, випадковість, нерегулярність, ініціативність, видозміна, відхилення, нестандартність, оригінальність, тимчасовість*. Антиприслів'я, відхилившись від нормативного прислів'я, завдяки дискурсивній практиці дістає в мові два статуси існування, кожний з яких умовно можна назвати оптимістичним і песимістичним. Песимістичний виявляє себе через ознаку *оказіональність, неактуальність, неестетичність*. Натомість оптимістичний набуває характеристик *оригінальності, інноваційності, злободенності, перетворення відхилення в норму, впорядкованість*.

Феномен відтворюваності паремій у дискурсі полягає в реалізації комунікативного потенціалу двома основними способами. Перший адресує реципієнтові паремію як безпосередній об'єкт впливу відомого тексту у вигляді цитати; другий виявляється в трансформаційних інтенціях, коли паремія змінює глибинно-семантичний зміст і набуває семіотичного характеру соціалізації та індивідуалізації. Звідси випливає, що у структурі проverbs'яльних трансформ задіяно два протилежні механізми. Один намагається підпорядкувати зміст паремій системі, яка їм забезпечує впізнаваність, без чого акт комунікації не можливий, а інший – змінити цю систему і зробити нову структуру (антиприслів'я) носієм ілокутивної інформації.

З метою з'ясування проблеми використання прислів'їв і приказок у дискурсивних практиках було проведено у Празі і Брно соціолінгвістичний експеримент, який містив кілька складників:

- 1) пареміографічний – відбір прислів'їв, установлення ступеня їх знання інформантами та зарахування до паремійного мінімуму чеської мови;
- 2) парадигматичний – дослідження співвідношення форм «усталене – трансформоване» прислів'я, визначення статусу трансформованого прислів'я з погляду теорії комунікації;
- 3) соціолінгвістичний – виявлення впливу різних факторів (вік, освіта і под.) на знання прислів'їв.

Обрана методика дала змогу визначити сучасний паремійний мінімум чеської мови для 109 інформантів. Зі 100 досліджуваних прислів'їв і приказок у паремійний мінімум увійшло 29 одиниць, рівень знання яких інформантами становив понад 95 відсотків. Наслідком експерименту стало також порівняння одержаних даних з даними паремійного мінімуму Ф. Шиндлера. Незважаючи на різницю в кількісному складі аналізованих одиниць (100 і 265), результат виявився майже однаковим: половина прислів'їв і приказок повністю збігається.

При цьому встановлено, що фрагмент паремійного мінімуму дуже давній і належить до спільного європейського культурного спадку.

У **загальних висновках** підсумовано результати виконаного дослідження.

1. Лінгвістичні вчення XIX–XX ст., що впливали на розвиток наукових ідей, спричинили лінгвометодологічні зміни в мовознавстві. Якщо порівняльно-історична і структуралістська парадигми оперували суто лінгвістичними теоріями, то сучасні шукають плюралістичні, такі, що мають на меті узгодити та поєднати лінгвістику із суміжними науками – філософією, фольклористикою, культурологією, етнологією, психологією тощо. Роль мови постала особливо важливою з погляду її соціальної та культурної значущості, що зумовило появу в сучасній лінгвістиці праць з когнітивної лінгвістики та лінгвістичної прагматики. Чеська традиція лінгвокогнітивних досліджень розбудовувалася на фундаменті польської етнолінгвістичної школи і має свої здобутки, передусім у галузі лексичної когнітивної семантики. Важливий фрагмент мовної картини світу становить паремійний корпус.

2. Генезис терміна *parémie* нами пов'язано з етапами становлення та лексикографічного опрацювання паремійних одиниць чеської мови. Вивчаючи чеські паремії як сучасне лінгвістичне явище, не варто відхиляти минулого – воно переплетене, виросло з історичних традицій. Будь-який опис періодів розвитку мови й культури в діахронії розкриває картину явищ в синхронії. При реконструкції чеської пареміології як системи, що презентує мовно-культурну спільноту, виправданим є зосередження уваги на історико-культурних джерелах її формування – античних, біблійних, германських і слов'янських. Таке заглиблення дало змогу дійти висновку про високу питому вагу чеських паремій, дотичних до інтернаціональних паремійних паралелей, що утворюють спільний загальнолюдський культурний спадок. Навіть ті паремійні зразки, які завдяки наявності в них типово національних власних назв (топонімів, антропонімів) могли б уважатися винятково етнонаціональним надбанням, виявляють не національність, а універсальність і спадковість лінгвокогнітивної моделі. Як правило, ця модель має глибоко ретроспективні обриси. Залучення до розгляду різних джерел, котрі вплинули на конституювання паремійного фонду чеської мови, зрештою привело нас до висновку, що чеська пареміологія – це не дзеркало фольклору, а передусім загальнокультурний гуманістичний портрет усної словесності від найдавніших часів до наших днів, створений за посередництвом багатьох культур і мов (грецької, латинської, давньонімецької тощо).

3. Дослідження чеських прислів'їв і приказок на основі культурно-історичних джерел показало, що велика їх частина має не народний, а книжний родовід. Народними їх можна вважати в тому сенсі, що завдяки усній культурній традиції народу вони зберігалися й передавалися від покоління до покоління, ґрунтуючись на засадах колективності й солідарності. Механізм такого передавання і збереження полягав у своєрідності прислів'їв і приказок як текстових жанрів і зумовлювався особливостями аудиторії, для якої вони

призначалися. Головна маса населення – прості люди (пригадаймо слова В. І. Даля, що за прислів'ями й приказками треба йти в народ), їхній спосіб життя цілком підпорядковувався рутині, а світогляд, широта уявлень, знань, інтересів об'єктивно обмежувались. Консерватизм – невід'ємна ознака простого народу – гарантував усній комунікації функціонування за правилами «віри на слово». Повторення паремій із уст в уста, від покоління до покоління забезпечувало рівновагу духовної сфери, вони легко засвоювалися механізмом колективного сприйняття за законами фольклорної свідомості. У цьому полягає відмінність класичних паремій від сучасних антиприслів'їв, які шукають оригінальність, новизну і злободенність в комунікативних практиках. Водночас усне побутування паремій сприяло процесу їхнього структурного варіювання, наповнення образами, близькими і зрозумілими для етносу, і ця особливість спричинила їх витлумачення в лінгвістичних дослідженнях як національно специфічних мовних знаків.

Отже, сучасний паремійний корпус чеської мови є синтезом двох систем – писемної, генетично закоріненої в біблійній та латиномовній літературі, та усної, пов'язаної з народною паремійною мовотворчістю.

4. Дослідження етапів накопичення та випуску у світ друкованих видань паремій у чеських землях, починаючи з XVI ст., мало важливе методологічне значення, оскільки дало змогу не лише простежити формування терміносистеми чеської пареміології, але й оцінити термінологічний статус паремій у сучасній чеській лінгвістиці.

Виявляючи шляхи формування термінів *přísloví*, *pořekadlo*, *parémie* в чеській мові, констатовано, що їх семантичні праформи існували задовго до того часу, як у науковий обіг було введено термін *фразеологізм*, а практика укладання збірок прислів'їв і приказок уже налічувала не одне століття, коли з'явилися перші фразеологічні словники. Цілковито очевидно, що фразеологія зародилася в надрах пареміології. Проте пареміологія, заклавши першопочатки фразеології, набула в ній невизначеного статусу. На часі є виокремлення пареміології з широкого кола фразеології в окрему лінгвістичну дисципліну, оскільки різні за своєю суттю лінгвістичні явища мають бути об'єктами вивчення різних наукових дисциплін.

5. Історія чеської пареміології – це не лише історія формування її фонду, але й історія когнітивного освоєння дійсності, результат культурної інтерпретації змісту з метою через мову висловити своє розуміння і ставлення до неї. Паремійний фрагмент мовної картини світу є структурою смислів, створеною окремими концептами, внутрішньо пов'язаними між собою. Ці концепти – явища лінгвістичні, наділені інтерпретаційною семантикою. Поняття *інтерпретаційна семантика* виявляється найефективнішим способом пояснення когнітивної інформації, закріпленої в паремії, і способом характеристики та оцінок цієї інформації за допомогою мови. У теоретичному плані універсальність когнітивних моделей чеських паремій свідчить не стільки про те, що вони є похідними стандартності загальнолюдського мислення

(принаймні у спільному європейському ареалі), скільки наслідком спільних праджерел. Історико-етимологічний коментар до паремій – виразна ілюстрація цього положення.

6. Визначальна риса концептів *добро* і *зло* – нормативно-етична оцінка. Вони належать до базових структур концептосфери чеської мови, її культурних доміант, оскільки завдяки аксіологічній семантиці концепти *добро* і *зло* так чи інакше проходять через усі інші універсальні опозиції, марковані позитивною чи негативною оцінкою. Об'єднання паремій у логіко-семантичні групи (логемі) дає змогу схарактеризувати ієрархію морально-духовних і утилітарних цінностей, пов'язаних з еволюційно різними етапами суспільних сфер життя. У формуванні концепту *толерантність* через терпіння доміантну роль відіграла християнська (біблійна) традиція, безпосередньо пов'язана зі спасінням.

7. Визначальним є статус естетичного концепту *краса* в усвідомленні духовної культури. Концептуальний простір постає як семантичне утворення, що комбінує у стосунку до суб'єкта смисли «красивий», «корисний», «розумний», «моральний», «добродесний», семантичним стрижнем яких є ідея протиставлення естетичної оцінки оцінці етичній та утилітарній: зовнішня краса і привабливість вступають у протиріччя з людською моральністю й добродесністю. Краса, передусім жіноча, часто пов'язана в пареміях лише з прагматичністю. Концепт *краса* в паремійному вимірі дозволяє говорити також про загальнолюдські естетичні стандарти, засвоєні чеською мовою.

8. Еволюція культурного концепту *час* відображає динаміку осмислення категорії темпоральності, послідовні етапи освоєння дійсності. У структурі концепту *час* представлені значення об'єктивного і суб'єктивного типів, лінійна і циклічна моделі. Мовно-культурні образи часу, як правило метафоричні, пов'язані з численними асоціаціями й персоніфікаціями цього поняття; вони виявляють себе в межах індивідуального або колективного досвіду через позитивні й негативні події людського життя. Виразний фрагмент темпоральності моделює чеська лексема *pohoda* в порівнянні з українською *погода*. Маючи спільні генетичні корені, ці поняття кардинально розмежували свої концептуальні характеристики. Чеське слово *pohoda* відзначається соціально-культурною орієнтацією, виступає в номінаціях, значущих як для індивіда, так і для соціуму загалом, звідси впливає його статус одного з ключових культурних концептів.

9. На матеріалі чеської мови розкривається сфера гендерних стосунків, структурованих паремійними одиницями. Особливість гендерних концептів *чоловік* і *жінка* полягає, як видається, в різних еволюційних ролях, різних моделях концептуалізації соціального досвіду, зумовлених різними соціокультурними чинниками. Відтак маскуліноцентричність, акумульована чеською пареміологією, слід оцінювати не як соціокультурну дискримінацію, а як наслідок об'єктивно сформованої патріархальної моделі суспільного розвитку.

Загалом результати проведеного дослідження дають підстави по-новому оцінити ідею культурного смислу концептуального простору, структурованого чеськими пареміями. Суб'єктивний характер інтерпретації, конституюваної індивідуально-особистісним сприйняттям об'єктивної дійсності, заздалегідь припускає необмежену множинність рецепційних смислів. При цьому паремії відтворюють логіку не саму по собі, а реальне життя в його розмаїтті й діалектиці окремого, часткового, спільного і загального.

10. Вихідним положенням для опису дискурсивних практик паремійних текстів стала теза про те, що для розуміння мови фундаментальним є вивчення мовної діяльності – мовлення. Це підтверджують дані, отримані з Чеського національного корпусу та в результаті соціолінгвістичного експерименту.

Сучасний чеський корпусний дискурс демонструє мовні явища, сполучені з трансформаційними прийомами в чеській пареміології, які сигналізують про динаміку сприйняття світу чеським етносом. Головна її особливість полягає у відході від лексикографічної семантики (словникової дефініції) паремії до інтерпретаційної семантики. В антропоцентричній парадигмі знань інтерпретаційна семантика паремій ґрунтується на взаємодії кількох складників: референт – мета – адресат. Важливий висновок стосовно вияву паремійного тексту в мовній діяльності – здатність експлікувати актуальні значення в дискурсі через метаоператори, завдяки яким паремії набувають значущих смислових «додатків».

У світлі отриманих результатів набуває конкретизації висловлена сучасними лінгвістами думка про перлокутивну силу паремії. Основний механізм її відтворюваності в мовленні кваліфіковано як потребу індивіда подолати комплекс соціальної ізоляції, створити ефект одностайної колективної думки, на яку він спирається, посиляючись на паремійний авторитет, апробований віками. Таким чином, когнітивна модель класичної паремії визначала поведінку індивіда відповідно до суспільно встановлених правил. Натомість сучасне молодше покоління, як випливає з результатів соціолінгвістичного експерименту, меншою мірою, ніж старше, використовує у своїй комунікативній практиці паремії, тим самим не визнаючи їх віковий авторитет й обмеження своєї комунікативної свободи.

11. Спираючись на проведені дослідження, можна стверджувати, що в чеській мові нові паремії майже не виникають, натомість оновлюються, трансформуються, модифікуються відомі, класичні. Соціолінгвістичний експеримент, проведений для верифікації цієї гіпотези, виявив склад живих та активних чеських паремій, які не тільки позитивно характеризують паремійну компетентність сучасних носіїв, але й засвідчують, що ядро паремійного мінімуму дуже давнє й належить до основного фонду сучасної чеської літературної мови. Водночас паремійний мінімум – це своєрідний ключ до комплексу культурних смислів, релевантних для сучасного етнічного соціуму.

12. Комплексний аналіз паремійного корпусу чеської мови виявив його зміст, що розкривається на трьох рівнях: семантичному (пов'язаному з мовним

змістом паремій), прагматичному (інтерпретація паремій – результат авторських інтенцій, скерованих на регулювання міжособистісних і колективних стосунків) та інтеракціональному (залежному від впливу суб'єктивних і соціальних чинників). Паремії витлумачуємо як складні феномени подвійної маркованості: об'єктивно-системної і суб'єктивно-комунікативної. Перша полягає в тому, що паремії упродовж тисячоліть склалися як похідні ментальної діяльності, спрямованої на пізнання матеріального й духовного світу, а отже, вони є гігантською енциклопедією людської практики й досвіду. Навіть у сучасному дискурсі паремії актуалізують світоглядні структури, характерні для доволі пізніх культурно-історичних епох. Тяглість культурного змісту чеських паремій – важлива їхня ознака як явищ мови. Друга якісна характеристика виявляється в тому, що суб'єктивний чинник комунікативно-дискурсивної практики зумовлює множинність концептів мовно-культурної свідомості, які характеризують учасників комунікації з огляду на етнокультурні, психологічні, соціокультурні умови.

Перспективними напрямками студій лишаються історико-етимологічні дослідження паремій. Важливою є реалізація в майбутньому актуального універсального проекту – створення історико-етимологічного словника слов'янської пареміології. Інший дослідницький вектор представляють інноваційні процеси у сфері пареміології, що охоплюють різні типи дискурсу (наприклад, художній, мас-медійний, інтернетівський), які потенційно можна кваліфікувати як зону значного поширення паремійних текстів, оцінити їх перебування в узусі та перспективи входження в нормативний лексикон.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія:

1. Даниленко Л. І. Чеська пареміологія в генетичному, лінгвокогнітивному і дискурсивному висвітленні. Київ: Видавн. дім Дмитра Бураго, 2019. 440 с.

Рецензія: Дядечко Л. П. Рецензія на монографію Л. І. Даниленко «Чеська пареміологія в генетичному, лінгвокогнітивному і дискурсивному висвітленні». Київ: Видавн. дім Дмитра Бураго, 2019. 440 с. *Мовознавство*. 2019. № 1. С. 71–76.

Навчально-методичний посібник:

2. Danylenko L. *Kulturní paměť slova. Příručka české lingvokulturologie*. Kyjev: Vydavatelství dům Dmytra Burago, 2017. 224 s.

Рецензія: Черниш Т. О., Єрмоленко С. С. Рецензія на книгу L. Danylenko «*Kulturní paměť slova. Příručka české lingvokulturologie*». Kyjev: Vyd. dům Dmytra Burago, 2017. 224 s. *Мовознавство*. 2017. № 6. С. 68–70.

Розділи в колективних монографіях:

3. Даниленко Л. І. Дослідження української мови в Чехії. *Українська мова у західних і південних слов'ян* / відп. ред. В. М. Русанівський. Київ: Видавн. дім Дмитра Бураго, 2005. С. 87–110.

4. Даниленко Л. І. Синхронна динаміка чеських паремій в тексті і дискурсі (за даними Чеського національного корпусу). *Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich. Frazeologia* / red. nauk. W. Mokijenko, H. Walter. Opole: Uniwersytet Opolski, 2008. S. 351–363.

5. Даниленко Л. І. Про біблійну лепту і споріднені з нею номінації у слов'янській фразеології. *Nationales und Internationales in der slawischen Phraseologie* / red. H. Walter, V. M. Mokienko. Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald. Institut für Slawistik, 2013. S. 93–97.

6. Даниленко Л. І. Переклад і культурна спадщина: лінгвореалії, мовний етикет. *Aktuální otázky překladu: mezijazykový a mezikulturní výměr: kolektivní monografie*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci. Filozofická fakulta, 2014. С. 68–81.

7. Даниленко Л. І. Проблеми фразеологічної семантики чеської мови у транслятологічному висвітленні. *Aktuální otázky překladu: mezijazykový a mezikulturní výměr: kolektivní monografie*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci. Filozofická fakulta, 2014. С. 127–144.

Статті в журналах, зареєстрованих у міжнародних наукометричних базах:

8. Даниленко Л. І. Національно-культурная семантика фразеологизмов (руско-украинско-чешские параллели). *Rossica Olomucensia. Časopis pro ruskou a slovanskou filologii*. Vol. XXXVI. Olomouc, 1998. S. 261–267.

9. Danylenková L. Kdy je Škaredá středa? *Naše řeč*. 2000. № 4. S. 219–221.

10. Даниленко Л. І. Фразеологія vs. пареміологія: проблема термінологічного розмежування в сучасній лінгвістиці. *Rossica Olomucensia. Časopis pro ruskou a slovanskou filologii*. Vol. LVII. Num. 2. Olomouc, 2018. S. 28–42.

Статті в наукових фахових виданнях України:

11. Даниленко Л. І. Лексико-семантичні інновації в сучасній чеській мові. *Мовознавство*, 2001. № 3. С. 104–112.

12. Даниленко Л. І. Мовно-образний простір чеської ментальності: концепт «краса». *Мовознавство*, 2006. № 2 – 3. С. 1–7.

13. Даниленко Л. І. Лінгвокультурологічна характеристика прецедентності паремійного тексту. *Мовознавство*. 2007. № 3. С. 78–84.

14. Даниленко Л. І. Час іде, летить, минає... (мовно-когнітивний вимір часу в чеській пареміології). *Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики*: зб. наук. пр. / відп. ред. Н. М. Корбозерова. Київ: Логос, 2007. С. 130–136.

15. Даниленко Л. І. Чеська пареміологія, її концептуальний простір і культурні доміанти. *Мовознавство*. 2008. № 2–3. С. 208–221.
16. Даниленко Л. І. Дослідження Й. Добровського в галузі чеської пареміології. *Слово і час*. 2008. № 7. С. 96–99.
17. Даниленко Л. І. З історії збирання, систематизації та видання чеських прислів'їв і приказок. *Народна творчість та етнографія*. 2008. № 5. С. 56–65.
18. Даниленко Л. І. Збірка Фр. Л. Челаковського «Mudrosloví národu slovanského ve příslovích» в історії слов'янської пареміології. *Народна творчість та етнографія*. 2009. № 2. С. 88–95.
19. Даниленко Л. І. Паремії в чеських джерелах ХХ – початку ХХІ ст.: міжмовний контекст. *Українська мова*. 2009. № 3. С. 47–58.
20. Даниленко Л. І. Лінгвістика ХХ – початку ХХІ ст. у пошуках цілісної теорії взаємозв'язку мови, культури і мислення. *Мовознавство*. 2009. № 5. С. 3–11.
21. Даниленко Л. І. Паремії біблійного походження в чеській мові. *Наукові записки національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. Острог: Вид-во нац. ун-ту «Острозька академія». 2009. Вип. 12. С. 90–97.
22. Даниленко Л. І. Нове дослідження сучасного паремійного мінімуму чеської мови. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика*. 2010. Вип. 21. С. 42–45.
23. Даниленко Л. І. Формування терміносистеми чеської пареміології у XV–XIX ст. (з деякими східнослов'янськими паралелями). *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур: Пам'яті академіка Леоніда Булаховського*: зб. наук. пр. Київ, 2010. Вип. 11. С. 38–46.
24. Даниленко Л. І. Становлення лінгвокогнітивної парадигми в чеському мовознавстві. *Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне: РДГУ, 2010. Вип. 18. С. 210–213.
25. Даниленко Л. І. Проблема термінологічного статусу паремії у сучасній чеській лінгвістиці. *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур: Пам'яті академіка Леоніда Булаховського*: зб. наук. пр. Київ, 2010. Вип. 12. С. 30–35.
26. Даниленко Л. І. Антиприслів'я: старий склад на новий лад. *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур: Пам'яті академіка Леоніда Булаховського*: зб. наук. пр. Київ, 2011. Вип. 15. С. 41–46.
27. Даниленко Л. І. Чеська пареміографія від початків (XIV ст.) до сучасності. *Мовознавство*. 2011. № 5. С. 60–72.
28. Даниленко Л. І. Мовна гра як атрибут «мовного смаку епохи». *Учені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія «Філологія. Соціальні комунікації»*. Сімферополь: Таврійський нац. ун-т імені В. І. Вернадського. 2012. Том 25 (64). № 2 (1). С. 302–307.

29. Даниленко Л. І. Чеський паремійний фонд: культурно-історичні джерела формування і тенденції розвитку. *Мовознавство*. 2013. № 2–3. С. 184–200.

30. Даниленко Л. І. Чужі – освоєні – свої: чеські паремії німецького походження. *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур: Пам'яті академіка Леоніда Булаховського*: зб. наук. пр. Київ, 2015. Вип. 28. С. 42–52.

31. Даниленко Л. І. *Погода і rohoda* у світлі української та чеської мов. *Мовознавство*. 2016. № 2. С. 51–61.

32. Даниленко Л. І. Нова чеська фразеологія: *To dáš, Péro!* *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур: Пам'яті академіка Леоніда Булаховського*: зб. наук. пр. Київ, 2017. Вип. 32. С. 38–41.

33. Даниленко Л. І. Фразеографія – портрет фразеології в хронологічній рамці. *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур: Пам'яті академіка Леоніда Булаховського*: зб. наук. пр. Київ, 2018. Вип. 33. С. 17–23.

34. Даниленко Л. І. Слов'янські джерела чеської пареміології: український вимір. *Мовознавство*. 2018. № 2. С. 3–15.

Статті в закордонних наукових виданнях:

35. Даниленко Л. І. Интертекстуальные реляции паремий. *Грани слова*: сб. науч. ст. к 65-летию проф. В. М. Мокиенко. Москва: ООО «Издательство ЭЛПИС», 2005. С. 47–52.

36. Даниленко Л. І. Коннотативные стереотипы чешской паремиологии. *Проблемы семантики языковых единиц в контексте культуры (лингвистический и лингвометодический аспекты)*. Москва: ООО «Издательство «Элпис»», 2006. С. 405–409.

37. Даниленко Л. І. Концепт *ремесло* в чеських і українських пареміях. *Frazeologia a językowe obrazy świata przelomu wieków* / red. naukowa W. Chlebda. Opole: Uniwersytet Opolski, 2007. S. 179–182.

38. Даниленко Л. І. Иерархия ценностей в пословицах и поговорках чешского языка. *Slavenska frazeologija i pragmatika* / ur. Ž. Fink, A. Hrnjak. Zagreb: KNJIGRA, 2007. S. 306–310.

39. Даниленко Л. І. Прецедентность чешской пословицы. *Frazeologické štúdie V. Princípy lingvistickej analýzy vo frazeológii*. Ružomberok: Katolícka univerzita v Ružomberku, 2007. S. 131–141.

40. Даниленко Л. І. Русские пословицы в «Славине» Й. Добровского и дальнейшая их судьба в чешской паремиологии. *Phraseologische Studien. Dynamische Tendenzen in der slawischen Phraseologie* / red. D. Baláková, H. Walter. Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald, 2010. S. 99–106.

41. Даниленко Л. І. Толерантность в чешской лингвокультуре. *Когнитивно-прагматические векторы современного языкознания*: сб. науч. тр. к 65-летию проф. Н. Ф. Алефиренко / сост. И. Г. Паршина, Е. Г. Озерова. Москва: Флинта: Наука, 2011. С. 274–280.

42. Даниленко Л. И. Метафоры, которыми живет время в чешском лингвокультурном пространстве. *Prostor in čas v frazeologiji* / ur. E. Kržišnik, N. Jakop, M. Jemec Tomazi. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2016. S. 429–439.

43. Danylenko L. Český jazyk a lidová kultura: projektový záměr lingvokulturologického slovníku. *Slovanská lexikografie počátkem 21. století*. Praha: Slovanský ústav Akademie věd České republiky. 2018. S. 189–198.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

44. Даниленко Л. И. Традиции украинской паремиологии. *Frazeografia słowiańska: teoria i praktyka, tradycje, terażniejszość, przyszłość: tezy referatów międzynarodowej konferencji naukowej, Opole, 6–8 września* / pod. red. M. Balowskiego, W. Chlebdy. Opole: Uniwersytet Opolski, 2000. S. 48–49.

45. Даниленко Л. И. Гендерные отношения в чешской паремиологии: Муж да жена одна душа? *Славянские языки и культура: Материалы Международной научной конференции* (Тула, 17–19 мая 2007 г.). Тула: Тульский гос. пед. ун-т им. Л. Н. Толстого, 2007. С. 119–123.

46. Даниленко Л. И. Чешская паремиология, ее концептуальное пространство и культурные доминанты: Сборник на резимеа. Т. 1. Лингвистика. *14 Меѓународен славистички конгрес* (Охрид, 10-16 септември 2008). Скопје: Македонски славистички комитет, 2008. С. 226–227.

47. Даниленко Л. И. Культурно-историческая составляющая семантической структуры паремии (на материале чешского языка). *Фразеология и когнитивистика: материалы 1-й Междунар. науч. конф.* (Белгород, 4-6 мая 2008 г.): в 2 т. / отв. ред. проф. Н. Ф. Алефиренко. Белгород: Изд-во БелГУ, 2008. Т. 2. Идиоматика и когнитивная лингвокультурология. С. 329–333.

48. Даниленко Л. И. Паремиология в парадигме современных лингвистических исследований. *Wort – Text – Zeit. Phraseologische Einheiten in traditionellen und neuen wissenschaftlichen Paradigmen. Greifswalder Beiträge zur Slawistik IX* / red. H. Walter, M. Alekseenko, M. Hordy: Materialien der gemeinsamen wissenschaftlichen Konferenz (Szczecin – Greifswald, 6.-10. November 2009). Greifswald, 2009. С. 26–27.

49. Даниленко Л. И. Чешский паремиологический фонд: культурно-исторические источники формирования и тенденции развития. *XV Меѓународны з'езд славистаў* (Мінск, Беларусь, 20-27 жніўня 2013 г.) : Тэзісы дакладаў: У двух тамах. Т. 2. Літаратуразнаўства. Культуралогія. Фалькларыстыка / рэдкал.: А. А. Лукашанец (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск: Беларус. навука, 2013. С. 119–120.

50. Даниленко Л. И. Слов'янські джерела чеської пареміології: український вимір: *XVI меѓународни конгрес слависта: Тезе и резимеи: У два тома.* (Београд, 20–27. VIII 2018). Београд: Меѓународни комитет слависта: Савез славистичких друштава Србије, 2018. Т. 1. С. 244.

Статті в інших наукових виданнях:

51. Даниленко Л. І. Історико-етимологічна реконструкція семантики чеського прислів'я. *Студії з ономастики та етимології* / відп. ред. В. П. Шульгач. Київ: Довіра, 2009. С. 221–227.

52. Даниленко Л. І. Роль Яна Амоса Коменського в розбудові чеської пареміології. *Слов'янські обрії*: зб. наук. пр. / НАН України. Український комітет славистів. Нац. б-ка ім. В. І. Вернадського. Київ, 2010. Вип. 3. С. 7–12.

53. Даниленко Л. І. Про долю біблійної лепти в слов'янській фразеології. *Акцентологія. Етимологія. Семантика*: зб. наук. пр., присвяч. 75-річчю акад. В. Г. Скляренка. Київ: Наук. думка, 2012. С. 377–384.

АНОТАЦІЯ

Даниленко Л. І. Чеська пареміологія в генетичному, лінгвокогнітивному і дискурсивному висвітленні. – Монографія.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук за спеціальністю 10.02.03 – слов'янські мови. – Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. – Київ, 2019.

У дисертації вперше в лінгвістичній славистиці системно досліджено чеську пареміологію в парадигмі сучасного антропологічно зорієнтованого, когнітивного і функціонально-комунікативного мовознавства. Умотивовано тяглість пареміографічних традицій, розкрито вплив античної і біблійної спадщини, німецької та української мов на чеську пареміологію. Розглянуто загальнотеоретичні питання фразеології та пареміології, обґрунтовано доцільність їх розмежування. З'ясовано формування терміносистеми чеської пареміології. Проаналізовано особливості становлення лінгвокогнітивної та лінгвопрагматичної парадигми в чеській лінгвістиці. Розроблено типологію культурних концептів, які генерують в собі етичні, естетичні, морально-духовні, утилітарні смисли в досліджуваних паремійних концептосферах. Виявлено комунікативні кооперативні й не-кооперативні стратегії мовців у дискурсі. Шляхом соціолінгвістичного експерименту визначено паремійний мінімум сучасної чеської мови, який є актуальним фрагментом лексику її носіїв.

Ключові слова: чеська мова, пареміологія, генезис, концептуальний аналіз, лінгвістична прагматика, дискурс, комунікативна інтенція, паремійний мінімум, Чеський національний корпус.

АННОТАЦІЯ

Даниленко Л. И. Чешская паремология в генетическом, лингвокогнитивном и дискурсивном освещении. – Монография.

Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.02.03 – славянские языки. – Институт языковедения им. А. А. Потебни НАН Украины. – Киев, 2019.

В диссертации впервые в лингвистической славистике системно исследована чешская паремиология в парадигме антропологически ориентированного, когнитивного и функционально-коммуникативного языкознания. Обоснована преемственность паремиографических традиций, раскрыто влияние на чешскую паремиологию античного и библейского наследия, немецкого и украинского языков. Рассмотрены общетеоретические вопросы фразеологии и паремиологии, обоснована целесообразность их разграничения. Определено формирование терминологической системы чешской паремиологии. Проанализированы особенности становления лингвокогнитивной и лингвопрагматической парадигмы в чешской лингвистике. Разработана типология культурных концептов, генерирующих в себе этические, эстетические, морально-духовные, утилитарные смыслы в исследуемых паремиологических концептосферах. Выявлены коммуникативные кооперативные и не-кооперативные стратегии говорящих в дискурсе. Путем социолингвистического эксперимента определен паремиологический минимум современного чешского языка, который является актуальным фрагментом лексикона его носителей.

Ключевые слова: чешский язык, паремиология, генезис, концептуальный анализ, лингвистическая прагматика, дискурс, коммуникативная интенция, паремиологический минимум, Чешский национальный корпус.

SUMMARY

Danylenko L. I. Czech proverbs from a genetic, linguocognitive and discourse perspective. – A monograph.

A thesis for a doctoral degree in philology, speciality 10.02.03 – Slavic languages. – O. O. Potebnya Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2019.

The thesis is a study of Czech proverbs from the genetic, linguo-cognitive and discourse viewpoints, focusing, for the first time in Czech language studies, on the following key questions of Czech paremiological research: how the formation of the Czech proverb stock has been influenced by its sources, how paroemias conceptualize the ethical, esthetical, temporal and gender spheres of human life, and how their communicative and functional potential is reflected in discursive practices. The study uses an integral approach combining the linguistic taxonomic paradigm with fast developing trends of modern linguistics, particularly linguo-cognitive and pragmalinguistic.

The chapter 1 presents an analytical overview of 19th -21st century theories of world's linguistic picture, paying special attention to peculiarities of the development of the linguo-cognitive paradigm in Czech linguistics and finding that so far, the latter's main achievements have been in the field of cognitive lexical semantics, whereas the present dissertation is the first to investigate Czech proverbs from this viewpoint. Analysing the origin of the Czech terms *příslovní*, *pořekadlo*, *parémie* and

drawing East Slavic parallels, the author elucidates the emergence and evolution of the system of Czech paremiological terms from 14th century sources through the present day status of paroemias in Czech linguistics. Also, she discusses general theoretic issues, arguing for feasibility of differentiating the categories of phraseology and paremiology.

The second chapter contains an analysis of the main stages of the investigation and lexicographical description of Czech proverbs. Noting the continuity of paremiographic tradition started by the authors of Latin-Czech translation dictionaries and carried on by prominent Czech 19th-20th c. linguists, the author proposes a periodization of the history of Czech paremiology research.

The chapter 3 describes the ancient Greek and Roman as well as biblical heritage in Czech proverbs, also including a pioneer study of the German and Ukrainian influences upon them. Using cultural-historical sources, the author shows that many Czech proverbs and sayings have bookish rather than folk origin, and can only be considered folk ones because of their being preserved and passed from generation to generation by means of oral folk culture tradition.

At the same time, the oral usage of paroemias enhanced their structural variation as well as endowing them with ethnic-accessible imagery. As a result, the modern Czech proverb stock is a blend of two systems: the written, genetically rooted in the biblical and Latin literature, and the oral, connected with folk proverb coinages.

The fourth chapter demonstrates how Czech paroemias generate ethical, esthetical, moral, spiritual and utilitarian senses within conceptual domains such as *good, evil, tolerance, beauty, time, and gender*. The author points out that their linguo-cognitive characteristics make it possible to draw conclusions concerning the basic cultural values that are interpreted and manifested by Czech paroemias.

The chapter 5 deals with the analysis of Czech proverbs as sociopragmatic entities of discourse. The author defines the notion of precedence related with stereotypical communication situations, establishes the functional properties of paroemias which are determined by communicative and situational (both cooperative and non-cooperative) strategies of speakers, introduces and substantiates the notion of proverb transforms emerging from a speaker's interpretation of a paroemia's reference to reality, and established, by means of a sociolinguistic experiment, the paroemia minimum in present-day Czech.

Based on their genetic, linguo-conceptual, communicative and functional characteristics, the author provides a comprehensive description of the Czech proverb stock which gives new insights into traditional problems of linguistics, such as interrelation and interaction between language, culture and thought, and also contributes to modern linguistic theories.

Key words: the Czech language, paremiology, genesis, conceptual analysis, linguistic pragmatics, discourse, communicative intents, proverb minimum, Czech National Corpus.

Підписано до друку 5.08.2019 р. Формат 60 x 84/16.

Папір офсетний. Друк цифровий.

Обсяг 1,9 ум.-друк. арк. Наклад 120 прим. Зам. № П-2019-578

Надруковано у ЦОП «Глобус» ФОП Кравченко Я.О.

Свідоцтво № ДК 6078 від 12.03.2018 р.

02100, м. Київ, вул. Будівельників, буд. 32/2

Тел. (044) 561-95-31, (067) 506-57-55, (050) 57-06-555.

